

**VALNER KRINAL
KALJO KRIMM
EVE TOMSON**

ÜHISTEGEVUSE ARENGUST EESTIS

Ühistegevus Eestis enne vabariigi loomist

Iseseisvusaegne ühistegevusliikumine

Ühistegevus okupatsioonide ajal

Demokraatliku ühistegevuse taastamine

VAINER KUNAL
KALJO KRIIM
EVE TOMSON

ÜHISTEGEVUSE ARENGUST EESTIS

TARTU ÜLIKOOL · MAJANDUSTEADUSKOND

Rahvamajanduse instituut

**VALNER KRINAL
KALJO KRIMM
EVE TOMSON**

**ÜHISTEGEVUSE
ARENGUST EESTIS**

**TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS**

Raamat on kirjutatud Eesti Teaduse Sihtasutuse
granti nr. 736 raames

Keeletoimetaja Leelo Jago

Kaane kujundanud Lemmi Koni

Arh.

KUSTUTATUD

Tartu Ülikooli

RAAMATUKOGU

13272

© Valner Krinal, Kaljo Krimm, Eve Tomson, 1996

© Kaas: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996

ISBN 9985-56-192-9

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda
Tiigi 78, Tartu EE-2400
Tellimus nr. 384

SISUKORD

SISSEJUHATUS	7
--------------------	---

1. ÜHISTEGEVUS EESTIS ENNE VABARIIGI LOOMIST (V. Krinal)	9
---	---

1.1. Ühistegevuse eelperiood	9
------------------------------------	---

1.2. Muulaste ühistegevuse periood	12
--	----

1.3. Rahvusliku ühistegevuse algus	17
--	----

2. ISESEISVUSAEGNE ÜHISTEGEVUSLIIKUMINE (K. Krimm, V. Krinal)	30
--	----

2.1. Ühistegevusliikumise üldine taust (V. Krinal)	30
--	----

2.2. Krediidiühistud (K. Krimm, V. Krinal)	33
--	----

2.3. Ühistegeelikud kindlustuskassad ja -seltsid (V. Krinal)	37
--	----

2.4. Kaubandusühingud (V. Krinal)	39
---	----

2.5. Põllumajanduslikud tööstus- ja turustusühistud (V. Krinal)	43
--	----

2.5.1. Piimaühingud	43
---------------------------	----

2.5.2. Kartulikasvatavate ühistud	47
---	----

2.5.3. Masinaühistud	49
----------------------------	----

2.5.4. Turbaühistud	52
---------------------------	----

2.5.5. Muud ühistud	53
---------------------------	----

2.6. Ühistegevuse keskasutused (V. Krinal)	55
--	----

3. ÜHISTEGEVUS OKUPATSIOONIDE AJAL (V. Krinal, K. Krimm)	62
---	----

3.1. Allakäigu algus (V. Krinal)	62
--	----

3.2. Ühistegevus Saksa okupatsiooni ajal (V. Krinal)	65
--	----

3.3. Tagasimineku ja paigalseis (K. Krimm, V. Krinal)	73
---	----

3.4. Ühistegevusest pagulaste hulgas (V. Krinal)	79
--	----

4. DEMOKRAATLIKU ÜHISTEGEVUSE TAASTAMINE (V. Krinal, K. Krimm, E. Tomson)	84
4.1. Tarbijate ühistute hetkeseis (V. Krinal)	87
4.2. Põllumajanduslikud ühistevõttevõtted (V. Krinal, E. Tomson)	92
4.3. Hoiu- ja laenuühistud (V. Krinal, K. Krimm)	97
4.4. Muud ühistevõttevormid (V. Krinal)	102
Lisad.....	106
KIRJANDUS.....	111
ISIKUNIMEDE LOEND	118

SISSEJUHATUS

Ühistöö on olnud eestlasele omane pikka aega. Ühistegevuse arengu paremaks mõistmiseks on otstarbekas jagada see perioodideks. Ühistegevust on oskuslikult periodiseerinud hiljuti surnud prof. Karl Inno. Võtame aluseks tema jaotuse, mõnes osas konkretiseerides. Selle järgi [1]:

1. Ühistegevuse eelperiood kuni 1800
sealhulgas
  - a) muistne iseseisvusperiood kuni 1227
  - b) hilisem ajavahemik 1227–1800
2. Muulaste ühistegevuse periood 1800–1900
3. Rahvusliku ühistegevuse veneaegne periood 1900–1918
4. Iseseisvusaegne ühistegevuse periood 1918–1940
5. Võõraste surve ja ühistegevuse laostamise periood 1940–1989
sealhulgas
  - a) ühistegevuse laostamise periood 1940–1951
  - b) nõukogude kooperasiiooni periood 1951–1989
6. Demokraatliku ühistegevuse taastamise periood alates 1989

Viimase perioodi alguseks võib pidada 1989. a., kui moodustati taas ETK. Vaatleme neid perioode lähemalt.

---

¹ Eesti Põllumajandusülikooli professori Jaan Leetsare pakutud liigendus.

1. ÜHISTEGEVUS EESTIS ENNE VABARIIGI LOOMIST

1.1. Ühistegevuse eelperiood

Prof. Sulev Vahtre väitel asusid inimesed püsivalt meie maale elama juba vähemalt 9500 aastat tagasi. Aastatuhandeid on siinseteks asukateks olnud soome-ugri hõimud, eestlaste otse- sed eelkäijad [2]. Elatusvahendeid hangiti koriluse, kala- ja linnupüügi ning jahindusega. Viimane eeldas kollektiivset tegutsemist. Käsitöö rahuldab tegijate oma vajadusi. Rohkem kui 2000 aasta eest tõusis põllumajanduses esikohale maa- harimine, ka põlispõldudel. Pikka aega säilis veel aletegu, mis nõudis kollektiivset tööd. Seda tehti külade kaupa ühiselt. Iga talu andis vastavalt oma suurusele tööjõudu ja sai ka vastava osa saagist. Selles alemaade harimise ja kasutamise korral- duses olid rakendusel juba tol ajal üldtunnustatud ühistegevuse põhimõtted, nagu tööjõu andmine alemaade harimiseks vasta- valt talu suurusele ja sama põhimõtte alusel saagist osa- saamine.

Ka muinasaja linnused ehitati ühisel jõul. Tähtsamad suur- linnused — Tartu, Otepää, Viljandi, Varbola, Lindanisa — kujunesid võrdlemisi elavaiks kaubitsemiskeskusteks, kus peeti ka rahvakoosolekuid ja ühiseid usutalitusi. Mainitud linnused arvatakse ajaloolaste andmeil kõige suuremaiks ja võimsamaiks ehitusteks, mida muistsed soome suguhõimud üldse on ühisel jõul püstitanud. Kas ei peitunud ka sellises tegevuses organiseeritud omaabi ja ühistegevuse sugemeid? Selles ei olnud veel praegusaja ühistegevusele omaseid jooni, kuid ühistöö harjumusi ja kogemusi omandati kindlasti. Ka

järgneval orjuse perioodil organiseerisid talumehed ühistöid-talguid. Kogu orjaaegne majandus lasus talul. See, et talu kuulus mõisamajanduse mõjusfääri ja mõisniku õigusdiktandi alla, kärpis tema võimalusi väljapoole. Omas kodus oli talupoeg kõigele vaatamata ikkagi perekonnapea ja nii pere kui ka majapidamise juhtija. Sel asjaolul on kindlasti olnud suur rahvuslik ja kasvatav tähtsus mitte üksnes peremeestele ja perenaistele, vaid kogu talupererele. Nii kujunes välja eestlaste taibukus ja hilisemale ühistegevusliikumisele soodus põhjamine vaim, mis omaabis ja ühistöös nägi mõjuvat võitlusvahendit oma maa ja kodu kindlustamisel ja seal endale ainelise ning vaimse iseseisvuse säilitamisel.

Seega on ühistegevus teatud määral perekonna mõiste ja olemuse laiendamine ühiskondlikus sektoris. Lähedase seose tõttu perekonnaga aitab ühistegevus selle tavade, tunnete ja instinktide taustal harmoneerida ühiskondlikku ajalugu. Teadlik ja suunatud ühiskondliku jõu kasutamine saab aga tekkida alles teatud arenguastmel. Ajalugu on tõestanud, et ühistegevust ja omaabi saab organiseerida ainult vabaduse olustikus ja õhkkonnas inimeste veendumuste alusel, mitte vägivalla ega sunduse survele.

Tänapäeva ühistegevus kujunes välja alles 19. sajandil. Ühistute arenemise eelduseks on:

- 1) majandustegurid;
- 2) rahva kultuuritase ja psühholoogilised tegurid;
- 3) energiline juhtkond, kes töötab omakasupüüdmatult;
- 4) riiklik seadusandlus.

Ühistegevuse eelduseks oli raha- ja kaubasuhete areng. Pärast Põhjasõda kestnud rahuaeg võimaldas paljudel koguda kapitali, mis tõhustas tootlikku tegevust. Siinsed mõisnikud ei suutnud eriti hästi kohaneda uue olukorraga ning mõisad hakkasid minema pankrotti. Nii näiteks läks Liivimaal oksjonile [3]:

1801.–1810. a.	28 mõisat
1811.–1820. a.	51 mõisat
1821.–1825. a.	53 mõisat
1826.–1830. a.	15 mõisat

Kokku 1801.–1830. a. 147 mõisat

Mõisamajanduse intensiivistamiseks vajalik kapitali nõutamine tekitas suuri raskusi. Kapitali saamiseks loodeti kasutada panku, kuid teisalt hakati müüma ka talusid ning üle minema raharendile. See aga nõudis talumajapidamises muudatusi, millega alustati juba 19. sajandi algul. Nii annab keiser Aleksander I 1804/1809. a. regulatiiv Lõuna-Eesti talunikule pärandatava maakasutuse, s.o. liikuva ja kinnisvara soetamise õiguse, ning määratakse kindlaks talurahva kohustused mõisa vastu. Talupoja müümine keelustatakse, kuid ta jääb edasi seotuks maaga. Põhja-Eesti regulatiiv oli veelgi leebem ja nii hoogustusid raha-kaubandussuhted ka talumajanduses.

Rahva kultuuritase oli suhteliselt kõrge. Üha rohkem levis kooliharidus ning sellega koos kirjaoskus. Juba 1765. a. otsustati maapäeval asutada igasse mõisa, mille suurus oli 5 adramaad ja üle selle, mõisa- ehk külakool ning selles pidid õppima kõik lapsed, keda vanemad ei suutnud ise õpetada [4]. Selle otsuse elluviimine läks küll visalt, ka õpetamise tase jäi nigelaks, kuid tõukeks hariduse omandamisel oli see kindlasti. Oma osa oli ka psühholoogilistel teguritel: eestlaste tagasihoidlikkus etendas ka ühistegevuse arengus oma osa, kuid mitte alati edasiviivat.

Kindlasti määrab tegevusraamid seadusandlus. 19. sajandi alguse talurahvaseadustes ja riigivõimu korraldustes oli üksikuid sugemeid, mis soodustasid mõnikümmend aastat hiljem asutatud eesti esimeste ühistegelike ettevõtete tekkimist. Need olid valla vastastikku tulekahju kordadel avitamise ehk abi-

andmise seltsid või rahvakeeles lühendatult lihtsalt tulekassad. Nimelt oli "Eestima Tallorahwa Seäduses" ette nähtud kord, kuidas majade lagunemise ja tulekahju kordadel abivajajaid ja õnnetuseosalisi abistada. Seaduse § 21 kohaselt tuli talitada järgmiselt [5]: "Need palgid, mis ühhe laggund, ehk ärrapõllend tallohone üleseehhitamiseks tarwis lähhewad, peab mois ilma maksota andma ja senna juhhatama kost wald neid senna peab wima, kuhho nemmad tarwis on. Ka peawad ühhe walla tallopoiad eehitamisse jures teine teisel abbiks olema, ja katukse õlled igga perre peält andma. Mis muud veel senna jure tarwis lähhab, juhatab mois wotta ilma maksota, kui se walla sees leida on."

Hilisemad seadused täiendasid seda. Nii tegi Aleksander II ukaas 22. oktoobrist 1861 hoonete tule vastu kindlustamise sunduslikuks. 7. aprilli 1864. a. keisri käskkirja alusel tuli aga kõik taluhooned, mis seni omaniku poolt vabatahtlikult mõnes kindlustusseltsis ei olnud kindlustatud, vallavalitsuse korraldusel ja omaniku kulul kubermangu kindlustusseltsis kindlustada [6].

Kuna aga kindlustamine oli kallis ja talurahval raha vähe, siis asuti otsima soodsamaid tingimusi keisri käsu täitmiseks. Soodsaimaks lahenduseks hakati pidama kindlustusühistute või seltside asutamist.

1.2. Muulaste ühistegevuse periood

19. sajandil algas ka Eestis teadlik ühistegevusliikumine. Esi-
algu tekkisid siin muulaste, peamiselt sakslaste ühistegevusettevõtted, hiljem ka venelaste omad. Valitsuse sunnil hakati asutama tulekustutamise seltse. Eestimaal loodi vastastikuse tulekindlustuse selts 1851. a. ja Liivimaal 1863. a. Nende eesotsas seisis baltisaksa mõisnikud. Aastail 1863–1875 hakati ka linnades looma vastastikuseid kindlustusseltse. Mainitud ajal loodi neid Venemaa linnades 17, nende hulgas ka Tallinnas ja Tartus (sakslaste poolt) [7]. Peaaegu kõik vastastikused abiandmise seltsid olid ilma kindla preemia-

maksuta ja enamasti ilma alalise kindla kahjutasu kapitalita. Tuleõnnetuse kordadel jagati abiandmise kohustus liikmete vahel ära. Abi anti tavaliselt ehitusmaterjalide näol. Rahalist toetust kasutati väga harva.

Esimesed ülemaalsed kindlustusühingud rajati samuti baltisakslaste poolt. Juba 1832. a. moodustati Tartus rahekindlustusühistu. Samalaadne selts tekkis Suur-Rõngus 1865. a. Iga talupidaja pidi maksma kümne aasta jooksul iga aasta viis kopikat ühe taalri pealt. Hiljem loodeti sarnaselt kokkupandud kapitali protsentidest tasuda rahekahjusid. Kui aga oli suuremaid kahjusid ja sissemaksetest ei jätkunud, siis otsustati teha laenu ja tasuda kahju kogukonna vastutusel [7]. Eestvedajaks sellel üritusel oli Suur-Rõngu mõisaomanik E. v. Sievers. Vaatamata tehtud propagandale ei olnud neil algatustel tulemusi. Eestlased kasutasid neid kindlustusühinguid vähe.

Rohkearvulisemaid katseid tehti krediidi valdkonnas. Esimesed sellelaadsed üritused 18. sajandil jooksid tühja. Alles 2. oktoobril 1802. a. kinnitas keiser Eestimaa Aadli Krediidikassa [8] ja Liivimaa Aadli Krediidiühistu põhikirja [9] (alustas tegevust 1803. a.). Neist esimest nimetati hiljem Eestimaa Maade Krediidiseltsiks, teist Liivimaa Mõisate Krediitseltsiks. Mõlemad olid üldiselt tuntud Krediitkassa nime all. Seega loodi kaks tugevasti lokaliseeritud hüpoteegipanka, mis oma üksikasjalises organisatsioonis kujunesid põhistruktuurilt sarnaseiks Preisi maiskondadega. Neid võimegi vaadelda kui esimesi ühistutena asutatud panku.

Teiste pankade puudumise tõttu, eriti möödunud sajandi esimesel poolel, püüdis Eestimaa Maade Krediitselts täita ka rahaturu ülesandeid Põhja-Eestis. Juba 1806. a. alustas selts protsenti kandvate hoiuste vastuvõtmisega. See kujunes tähelepandavalt edukaks, sest hoiuste summa tõusis poolsajandi jooksul kahekordseks. Seltsi juures tegutsesid ka hoiusekassa (1826–1860) ja säästukassa (1864–1898). Viimasel olid osakonnad ja vastuvõtupunktid Kärđlas, Kehtnas, Türi-Allikul,

Jänedal, Kundas ja Vaekülas. Hoiuste protsendimäär oli väiksemalt summadelt 3% ja suuremailt 4%.

Põhimõtteliselt samal viisil tegutses Liivimaa Mõisate Krediitselts, kuigi selle tegevus rahaturul oli piiratum. Kuna seltsil puudus rüütlimõisate omanike üldgarantii, siis pidi ta raske- mail aegadel kasutama tähelepandavas ulatuses riigilaenu. Seltsi Tartus asuva osakonna juures asutati 1840. a. säästu- ja hoiukassa [10].

Vene valitsus andis hüpoteegiühistuile õige soodsail tingimustel pikemaks ajaks võrdlemisi suuri toetuslaene, kuid põllumajandusse ei tulnud sellega juurde uut kapitali, sest riigilt saadud võlg kulus endiste võlgade ümberlaenustamiseks. Sajandi teisel poolel jõuti aga mõisnikkonnas arusaamisele, et põllumajanduskrediit peab olema odav, pikaajaline ja amortiseeritav, milleks kõige kohasem oli hüpoteekaarkrediit. Arvestades ka varasemaid valusaid kogemusi, suhtusid nad umbusklikult krediidiühistuisse, kust võis saada ainult lühiajalist laenu. Pealegi olid sealt saadavad laenud mõisa suure kapitalinõudluse rahuldamiseks liiga piiratud. Loomulikult astusid paljud mõisnikud ligema krediidiühistu liikmeks, kuid puhtal kujul mõisnike ellukutsutud krediidiühistuid möödunud sajandi lõpul ei olnud [11].

Kuni 19. sajandi keskpaigani puudus linnades üha pakilise- maks muutuva krediidinõudluse rahuldamiseks vastav organ — pank. Kesk- ja väikekaupmehed, samuti käsitöölised meistrid olid sunnitud neile vajalike kaupade muretsemiseks pöörduma krediidi saamiseks suurkaupmeeste poole. Saadud krediit oli aga kallis ja selle tingimused rasked: summad väikesed, protsent kõrge. Seega vajasid linnakäsitöölised ja -kaup- mehed (enamasti muulased) oma kutsealal tegutsemiseks juba laiema ulatusega krediiditurgu. Pääsetee leiti Saksamaa eeskujust — seal tegutsesid juba Schulze-Delitzschi ja Raiffeiseni tüüpi krediidiühistud. Nii tekkisidki linnalistes keskustes krediidiühistud, mis kutsuti ellu krediidivajajate poolt.

Esimeseks selliseks omaabi põhimõttel loodud ühistuks kujunes 1858. a. Tartus tegutsema hakanud St. Antoni gildi laenukassa [12]. Sellest võtsid osa ainult gildi liikmed — peamiselt käsitöölised-meistrid. Seega jäi suurem osa krediidi vajajatest sellest krediidiühistust kõrvale ja pidi oma rahavajadusi rahuldama endisel viisil. Alles 1869. a. asutati Viljandis Laenu-Hoiu Kassa, mis haaras laiemaid ringkondi: nii käsitöölisi, kaupmehi kui ka üksikuid mõisnikke. 1870. a. loodi Põltsamaal Laenu- ja Tagavarakassa. Viimased kaks alustasid laenude andmisega ka eestlastele, esijoones talupidajatele, juba 19. sajandi kolmandast veerandist. Eestlasi aga tavaliselt liikmeks ei võetud. Eriti paistis laenuandmisega eestlastele silma Põltsamaa kassa, milles eestlastele antud laenude osatähtsus tõusis 1885. a. 30–40%-ni. Sellest hoolimata oli eestlastest liikmete arv samal ajal alla kümne. Peale eelnimetatute asutati 1871. a. Petseri Laenu-Hoiu Ühistu ja 1873. a. Narva Vastastikune Krediidiühistu. Esimene tegeles rohkem põllumajandusega, teine tööstuse ja kaubandusega [13].

Mis puutub teistesse ühingu liikidesse, siis löid baltisaksased 1865. a. Riias Saksamaa eeskujul tarbijateühistu. Riia eeskujul asutasid baltisakslased 1866. a. Tallinnas, Tartus ja Pärnus tarvitajate ühisused. Ajalehed soovitasid eestlastelgi nende liikmeiks astuda, kuid mõte ei leidnud kõlapinda [14].

Nagu eeltoodud lühiülevaatest selgub, jäid möödunud sajandil loodud ühistegevusettevõtted muulaste omandiks. Need ei etendanud peaaegu mingit osa Eesti ühistegevusliikumise arengus. Midagi tegid siiski ka eestlased. Nii asutas Villem Pakler 1872. a. Antsla Laenu-Hoiu Ühistu (Anzma laenu- ja tagavarakassa selts), mis aga ei alustanud tegevust. Katseid tehti veel Puhjas (1894) ja Valgas (1900). 1870. a. asutati Tartus, Pärnus ja Viljandis põllumajandusselts.

Samal ajal propageerisid eesti ajakirjandus ja avaliku elu tegelased juba innukalt ühistegevust. Juba 1861. a. kirjutati “Perno Postimehes”: “Üht rahvast ei või keegi muu nii hõlpsalt

avitada, kui rahvas ise...”, rääkides meie rahva ühistest ettevõtmistest [15]. Samal aastal soovitas mainitud ajalehe toimetaja J. V. Jannsen vastastikuseks abiandmiseks kasutada tööliste seltse Inglismaa eeskujul. Üldse andis Jannsen seltsielule suure tähtsuse, võrreldes neid näiteks küünaldega: "Suuremat head ei või keegi meile teha, kui enam küünlaid põlema panna, et Eesti pime tuba valgemaks läheks." [16.]

Möödunud sajandil anti ühistegevuseks soovitusi ka teistes ajalehtedes. Nii kirjutati "Postimehes", et "Põllumeeste seltside tähtsusest, tarvidusest ja tulust on meil juba enamasti 25 aastat mõeldud, kõneldud, kirjutatud. Tegelikke katseidki on tehtud. See on mõjunud." [17.] Ühistöö edusammudest tuuakse näiteid teistest maadest, peamiselt Iirimaa. Samas nenditakse, et vaevast Eesti väikepõllumehed seltse mõne artikli või muu kirjutise pärast organiseerivad, vaid seetõttu, et nemad põllumeeste seltside tarvidust nüüdsel ajal ära hakkavad tundma.

Ühistegevuse mõtte levitajana möödunud sajandil tuleb esile tõsta Carl Robert Jakobsoni, kellest kujunes mitme ühistegevusettevõtmise hing. Eriti tuleb esile tõsta 25. mail 1876. aastal Viljandis toimunud eesti põllumeesteseltside saadikute koosolekut, kus C.R. Jakobson oli väga agaralt tegev. Koosolekust võtsid osa Tartu, Pärnu, Viljandi ja Võru põllumeesteseltside esindajad, kokku 16 saadikut. Vastuvõetud otsustest väärivad ühistegevuse seisukohast tähelepanu 6. ja 7. punkt:

6. "Seltsi kassaraha tuleb seltsi kasuks sell kombel kasulikult pruukida, et kasulikke põllutöö riistu ehk seemne-vilja suurema hulga kaupa osta, mis läbi neid palju odavamalt käte võib saada, siis neid seltsiliigetele selle odavama hinna eest müüa ehk lainu peale välja anda, kunni liikmel võimalik seda ära tasuda, kus siis aga 6 protsenti aastas võla intressi tuleks maksa, et seltsi kassale võlgu antud summadest kahju ei saaks ja raha iga nagu intressi peal oleks.

7. Kõik Eesti põllumeeste seltsid valitsevad ühe seltsi omale eesseltsiks ehk eelkohaks, nimelt järel seisva punktide pärast:

- a) Eeskoht tellib kõik seemned ja põlluriistad, sest mida suurem tellimine on, seda odavamalt võib neid saada.
- b) Eeskoht palub riigi valitsuse poolt üksiku seltside abi.
- c) Asjad mis terve Eesti põllumeeste seisuse ja talituste kohta puuduvad, lähevad enne otsuse tegemist eeskoha käte, kust nad kõikide seltsidele läbi rääkida saadetakse, ning pärast katsub eeskoht neid otsusi ühendada." [18.]

Eeskohaks valiti Pärnu Põllumeeste Selts. Seega loodi juba 1876. a. esimene ühistegeline kesksisseostu koht. Kahjuks jäid aga ilusad otsused ainult paberile, sest põllumeestel puudus ühisostu tähtsusest veel õige arusaamine. Möödus mitu aastakümnet, enne kui ühistegeline kesksisseostukoht majandus- ja tarvitajateühingute ettevõttel sai reaalseks. Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul kerkis ühistegevuse propageerimisel esile Jaan Tõnisson, kellest sai 1935. a. Tartu Ülikooli ühistegevuse professor. Nii valmistati ette pinda ühistegevusliikumiseks eestlaste hulgas.

1.3. Rahvusliku ühistegevuse algus

Juba möödunud sajandil oli ühistegevuses sündmuseks põllumeesteseltside asutamine. Need ei olnud küll ühistegelikud, kuid nende kaudu viidi ühistegevuse mõte rahva hulka. Peale selle sooritasid põllumeesteseltsid esimesed ühisostu ja ühismüügi operatsioonid, seega täitsid esialgu ka ühistegelike asutuste ülesandeid. Hiljem, kui olukord oli juba ühistegevusliikumiseks soodne, asutasid põllumeeste seltsid iseseisvaid ühinguid ehk enamvähem iseseisvaid kaubandusosakondi.

Möödunud sajandi ettevõtmistest võiks nimetada veel sulastekassade (*Knechte-Asson*) asutamist, mis olid ühistegelikeks elu- ja töövõimetuskindlustusseltsideks. Nende organiseerimise õhutajaks oli Põltsamaa pastor C. Maurach, kelle algatusel asutati 1883. a. Uue-Põltsamaa mõisas esimene sulastekassa. Vastavalt põhikirjale olid need kassad pooleldi ühis-

tegelikud, pooleldi heategevusasutused. Nende mõju ühistuliikumisele oli tagasihoidlik.

Hoopis suurem tähtsus oli 1889. aasta 27.–29. juunini toimunud Eesti Põllutööstuskongressi otsustel. Kongress asus ühistegevuse suhtes üksmeelselt pooldavale seisukohale. Kohaliku põllumajanduse olukorra parandamiseks tunnistati tarvilikuks ühistegelik omaabi, eelkõige krediidi, põllusaaduste müügi ja teraviljakasvatusest piimamajandusele ülemineku korraldamisel. Ühisettevõtmistele lisasid kindlust ka praktilised sammud. Põllumeeste hulgas kaevati halbade vikatite pärast. Eesti Põllumeeste Seltsi juhatus astus ühendusse ühe Austria vabrikuga ja tellis sealt head vikatid, mida müüdi eelkõige seltsi liikmetele. Kui ebasoodsa ilmastiku ja sügiskülmade tõttu riknes taludes viljaseeme, muretseti seda üldiselt Peterburi ja Novgorodi kubermangust. Ühine ettevõtmine õnnestus täielikult ja põllumehed said hädast üle.

Suursündmuseks kujunes “Tartu Eesti Laenu ja Hoiu Ühisuse” loomine. Sellekohane otsus võeti vastu juba 26. juunil 1900. a. Tartu Põllumeeste Seltsi peakoosolekul [19]. Põhikiri koos hulga parandustega kinnitati aga alles 17. juulil 1901 ja jõudis asutajate kätte 24. oktoobril samal aastal. Laenu-Hoiuühisuse liikmeks võisid olla Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liikmed ja teised, kes liikmeks astumisel maksid seltsi heaks ühe rubla. Uus ühing alustas tegevust 22. juulil 1902. a. Mujal läks uute ühingute asutamine juba kiiresti. Kui enne 1905. aastat loodi 10 laenu-hoiuühingut, siis 1908–1913 juba 80. Kõige hoogsamad asutamise aastad olid 1908–1911, mil loodi 68 laenu-hoiuühingut. Maakonniti oli ühinguid: Harjumaal 10, Järvamaal 6, Läänemaal 8, Pärnumaal 14, Saaremaal 2, Tartumaal 18, Viljandimaal 12, Võru-Valga maakonnas 7, mitmetes asundustes (Peterburi, Petseri jt.) 7. Kokku alustas tööd 91 laenu-hoiuühisust [20].

Laenu-hoiuühingud kujunesid aga väikeste inimeste pankadeks. Suuremate laenude andmiseks olid nende võimalused piiratud. Suuremate laenude saamiseks asutati krediidiühin-

guid. Need said alguse Tartust. Need levisid kiiresti ka mujale. Peale uute muudeti hiljem Jõhvi, Paldiski ja Tallinna Eesti laenu-hoiuühingud vastastikusteks krediidi-ühinguteks. Krediidiühingute tegevuse piirid olid palju avaramad (krediidi summa kuni 50 000 rbl.) ja need vastasid juba paremini uutele tingimustele. Krediidiolude korraldamisega juhiti väikesed ja seni tegevuseta seisnud kapitalid loovaile aladele. See avaldas virgutavat mõju kogu majanduselule, mistõttu eestlaste elatus-tase märksa tõusis. Üldine majanduslik elavnemine oli kaudseks tõukejõuks ka mitme uue suure põllumajandusühistu asutamisel. Samuti oleks ilma krediidiühistute tegevuseta olnud küsitav talude väljaostmine, majapidamiste moderniseerimine, kinnisvarade ja äriettevõtete omandamine linnades. Pikaajaliste laenudega aitasid need pangad jalule eesti ärimehed, kes muidu poleks suutnud niipea saksa kapitali ülevõimule vastu astuda.

Esinedes 1934. a. ühistegevuse päeva puhul raadios, ütles J. Tõnisson: "Ilma ühistegeliste rahaasutusteta, näiteks, ei oleks meie suutnud oma rahvamajanduse krediidinõudeid eriti põllumajanduse alal üldse mitte rahuldada. Ja ilma ühispiimatalituste ülemaalse võrguta ei oleks meie põllumajandus suutnud käesoleva aastasaja algusel võita hädaohtlikku majanduslikku kitsikust vajaliku üleminekuga kõrsviljakasvatusele põhjalikule piimamajandusele." Nii kõrge hinnangu andis meie ühistuideoloog sajandi alguse ühistegevusele.

Krediidiühistud arenesid normaalselt kuni 1914. aastani. Esimese maailmasõja ärevad aastad põhjustasid pankadest hoiuste tagasinõudmist. Kuna krediidiühistute summad olid välja antud pikaajaliste laenudena ja mahutatud väärt-pabereisse, siis mõnel pool tekitas hoiuste tagasinõudmine pankadele raskusi. Pingutustega ja Vene Riigipanga osakonna toetusel suudeti hoiuseomanikkude nõudeid rahuldada, millele omaltpoolt aitasid kaasa hoiuseomanikud ise, saades aru tekkinud olukorrast.

Kuna ühistulisi rahaasutusi oli tekkinud küllalt palju, kerkis küsimus ühistute vaimse keskuse asutamisest. Paralleelselt laienemisega pidi käima kontsentratsioon, sest kui üksikute ühistute vahel puudus täiesti igasugune side ja igauks neist toimis ainult omaette oma kitsas tegevuspiirkonnas, siis takistas see ühistute arenemist ja raskendas nende tööd: mõnes ühistus kogunes hoiuseid liiga palju, laenutarvidus jäi sellest maha. Samal ajal kannatasid teised krediidiühistud rahapuu- dust ega suutnud kõiki laenusoovijaid rahuldada. Oli tarvis luua keskorgan, kes reguleeriks ühistute tegevust. Keskorgani loomiseks tehti mitu katset (esimene juba 1908. a.), kuid mitmesuguste asjaolude tõttu jäi see enne Esimest maailmasõda loomata [21].

Sajandi algul muutusid elujõuliseks ka eesti kindlustusseltsid. Nagu juba märgitud, töötasid siin varem mitmed nii vene aktsiaseltside kui ka kohalikkude sakslaste ellu kutsutud vastastikused kindlustusseltsid. Eestlasi nende tegevus ei rahuldanud. Vene aktsiaseltsid, kel olid laialdase tegevuspiirkonna tõttu head töötamisvõimalused, ajasid taga suuri kasumeid ja kohaliku rahva vajadused neid palju ei huvitanud. Sakslaste asutatud kohalikud kindlustusseltsid töötasid samuti eelkõige nende asutajate huvides. Seetõttu hakati mõtlema oma kindlustusettevõtte rajamisele. Selle tegevus pidi lähtuma kohalike eestlaste huvidest ning sinna koondatud kapital oleks jäänud kohapeale. 1904. a. loodigi Rakvere Linna Tulekinnituse Selts, 1905. a. Valgas, aasta hiljem Narvas vastastikuse tulekinnituse selts jt. 1907. aastal asutati Tartus Eesti Vastastikuse Tulekinnituse Selts. Vastavalt 22. märtsil 1907. a. kinnitatud põhikirjale võis selts tegutseda nii Liivimaa Eesti osas kui ka kogu Eestimaa kubermangus. Esimene üldkoosolek peeti 8. veebruaril 1908 ja seetõttu ongi see vahel märgitud asutamisaastaks. Esimesed kaks tegevusaastat olid seltsile õnnelikud, kuna ühtegi tulekahju ei esinenud. Kolmandal ja neljandal tegevusaastal ületasid aga kahjud sissetuleku. Ebaõnnestumisi tuli ette ka järgmistel aastatel, kuid alates 1915. aastast algas seltsi

töös edukas periood. Juba varem hakati rajama osakondi mujal: 1911. a. Pärnus, 1915. a. Viljandis ja Võrus [22].

Probleeme on EEKS-i (Esimene Eesti Kindlustuse Selts) algusega. Nimelt rajati Tallinna juba 1866. aastal Tallinna Alevi Vastastikune Kindlustusselts. Selts töötas kuni 1909. aastani sakslaste juhtimisel, selle liikmeskonda kuulus ka eestlasi. Sellest lähtudes pidas EEKS teda oma eelkäijaks ning pidas seda esimeseks Eesti kindlustusseltsiks. Hilisem nimetus anti seltsile 1919. a. [23]. 1909. a. oli seltsil 482 liiget. Samal aastal läks selts eestlaste juhtimisele. Juhatusse valiti sakslaste asemele eestlased ja tegevus omandas elavama tempo. EEKS töötas tule, elu, koduloomade, klaasi ja murdvarguse kindlustuse alal. Sajandi algusest peale laiendas ta oma tegevuse kogu Eestile.

Karjakasvatuse arenedes tekkis Eestis ka piima töötlemise vajadus. Et väikepõllupidajatel oli võimatu iseseisvalt piima-asjandust arendada, pidi appi tulema ühistegevus. Sajandi algaastail ei tahtnud asi edeneda: esimesed katsed Antslas ja Raadil ei kandnud kohe vilja. Piimaühingute asutamine sai hoo sisse sajandi teise kümnendi algul. 1910. a. kutsus Tartu Eesti Majanduse Ühisus Tartu Eesti Laenu ja Hoiu Ühisuse toetusel ametisse asjatundja, kes hakkas ette valmistama vajalikke plaane, eelarveid ja kalkulatsioone, andis juhtnööre sisseseadete ning produktide valmistamiseks. Esimesed ühispiimatalitused tekkisid 1909–1910. 1914. aasta lõpul oli Eestis registreeritud juba 134 piimaühingu põhikirja, neist 92 alustas tegevust, 42 jäi ainult paberile. 1912. a. hakkas tegutsema piimaühingute keskuhing “Estonia” (põhikiri kinnitati aasta varem), kelle organiseerimisel said ühingud oma saadusi müügile saata. “Estonia” kutsus omaltpoolt ametisse mitu piimatalituse instruktorit, kelle ülesandeks oli tõsta piimasaaduste valmistamist paremale järjele, üldse edendada piima-asjandust ning jagada ühingutele kõigis eriküsimustes nõu ja juhatus [24].

Põllumeeste jaoks oli oluline tähtsus karja kontrollühingutel. Esimene säärane ühistu alustas tegevust 1. mail 1895 Taanis. Eestis asutati esimene kontrollühing 1. mail 1909. a. Ka nende loomine hoogustus ning 1915. aasta algul tegutses neid Põhja-Liivimaal 44 ja Eestimaal 16, seega kokku 60 ühingut [25]. Esimese maailmasõja aastail nende tegevus katkes, uuesti alustati pärast sõda.

Masinatarvitajate esimene ühing loodi 1899. aastal. Kiire kasv algas sajandi teise kümnendi algul. 1915. a. tegutses juba 157 ühingut. Masinatarvitajate ühingute liikmeteks olid eelkõige talupidajad. Liikmete arv kõikus 10–20 vahel ning 80%-s ühingutest ei tõusnud see üle 30. Piiratud liikmete arv oli tingitud masinate kasutamise iseloomust. Tasu eest tehti tööd ka mitteliikmetele.

Ostu-müügi ühingud tekkisid 1902. aastal. Juba varem tegelesid kaubandusoperatsioonidega põllumeesteseltsid (Pärnu, Tartu, Helme, Otepää, Urvaste, Ambla, Väike-Maarja jt.). Nende ostu-müügi tehingud kasvasid juba 19. sajandi lõpul. Suurem oli ostu-müügi osa Viljandi Põllumeeste Seltsil, kes asutas väetiste, soola, põllutöömashinade ning muude maa-inimesele vajalike kaupade lao. Sajandi lõpul tõusis küsimus isegi oma kaubamaja ehitamisest, kuid ehitamiseni siiski ei jõutud [26].

Esimestena alustasid Antsla ja Sindi tarbijate ühistud. Antslas oli eestvedajaks kihelkonnakooli õpetaja ja vene õigeusu kiriku köster Villem Pakler, kes aitas ühistute loomisele kaasa mujalgi. Ta tõlkis eesti keelde Läti tarbijate ühistu põhikirja ning oli kirjavahetuses Venemaa ühistegelastega. 1901. aastal hakkas ta õhutama tarvitajate ühistu loomise mõtet Antslas. Tarvitajate ühisuse normaalpõhikirjale saadi 108 allkirja. Ühisuse vormiliseks asutamiskoosolekuks oli aga asutajaid järele jäänud 30. Ühistu juhatuse valimine toimus 4. mail 1903. a., äritegevust alustati aga 1. septembrist 1903. a. Miks siiski peetakse asutamisaastaks 1902? Enne ametlikku vormistamist asuti 1902. aasta suvel Antslas müüma mõningaid

kaupu ajutiselt ühispoest. Liikmete arv kõikus esimestel aastatel 40 ümber, tõusis 1914. aastaks üle 300 [27]. 1914. aastal ostis ühisus Antsla alevis 11 500 rubla eest kivimaja kõrvalhoonetega. Selle tagajärjel oli ühisusel ajutisi rahalisi raskusi, kuid neist saadi peagi üle.

Ühistu põhikiri toonitab rahva elatustaseme tõstmist, rahva enesekasvatuse ning eneseusalduse kindlustamist, majanduskoostöö soodustamist ning rahvusliku kapitali kogumist. Kogu põhikiri järgib Rochdale'i põhimõtteid. Tegevuse esimesi aastaid iseloomustab tabel 1.

1902. aastal asutati Sindi Kalevi Vabriku Tarvitajate Selts vabriku ametnike ja tööliste poolt toleaeegse normaalpõhikirja alusel. Ühisus võttis üle kalevivabriku kaupluse, jahuveski ja leivatöökoja, kusjuures äriruumide üüriks maksti vabrikule 120 rubla aastas. Veski ja leivatöökoja üür oli sama suur. Vabriku kauplus võeti üle 28.–29. detsembril. Järgmisel päeval täiendati kaubavarusid ja alustati tegevust. Kaupu hakati müüma ka võlgu sissemakstud osamaksu piires (5 rubla) kuni järgmise palgapäevani. Osamaksu võimaldati tasuda jaokaupa. Kaupade hinnad määrati liikmetele ja võõrastele ühesugused. Ühisuse liikmete arv tõusis esimesel aastal 338-le, 1910. a. oli neid 351. Kalevivabrik toetas igati ühisust.

Tabel 1

Antsla Tarvitajate Ühisuse tegevuse andmed [28]

Aasta	Liikmeid	Läbimüük (tuh. rbl.)	Kasum (rbl.)
1904	46	28	292
1906	39	22	264
1908	127	44	1092
1910	212	55	1835
1912	292	82	2318
1914	322	84	1262
1916	341	95	9059
1918	390	205	4140

Teisena hakkas 1903. a. tegutsema Kolga-Jaani tarvitajate ühisus. Algatajate hulgas oli ka kohalik kirikuõpetaja, silmapaistev ärkamisaja tegelane ning Jaan Tõnissoni toetaja Villem Reiman. Kauplus avati 4. jaanuaril 1904. a. Esialgu tuli võidelda paljude raskustega, kuid jäädi püsima.

Põhja-Eestis loodi esimene tarvitajate ühisus Raplas 4. aprillil 1904 Rapla Ostuühisuse nime all. Esialgu organiseeriti ainult kaubaladu oma liikmete tarbeks. Alustati toiduainete müügiga, tööstuskaupu toodi ainult tellimisel. Kuigi erakaupmehed tegutsesid ühingu vastu, edenes viimase tegevus. Oli ka raskeid aastaid [29].

Järgnevatel aastatel ostu-müügi ühistute arv kasvas. Murrangu aastaiks olid 1907–1908, mil ühingute arv kahekordistus. 1915. aastal tegutses juba 130 tarvitajate ühisust. Kaugeltki kõik ühingud ei suutnud konkurentsist vastu pidada. 1909. a. alustas tegevust 16 ühistut, kuid tegutsema jäi ainult 6. 1910. a. alustanud 17-st suutis püsima jääda 11 jne. [30]. Ühisuste liikmete arv ulatus 50–500. Keskmiselt oli tarvitajate ühisuses 150 liiget. Kuna ühistud tegutsesid eelkõige maal, siis polnud liikmete arv sugugi väike. Näiteks Taanis oli samal ajal keskmine liikmete arv vaid veidi suurem — 170.

Tarbijate ühistu probleemiks oli kapitali vähesus. Osamaksud ulatusid 5–10 rublani, mis ei võimaldanud suurte summade kogumist. Kuna kaupu müüdi ka võõrastele, ei soodustanud see liikmete arvu kasvu. Kogemuste puudumisel ning vilunud ärijuhtide vähesuse tõttu ei hoolitsetud küllalt omakapitali suurendamise eest ülejääkide määramisega tagavarakapitali. Ühistutes oli levinud kaupade võlgumüük. See süvendas ärikapitali puudust ja tekitas ühisustele kahjusid, kes omakorda olid sunnitud kaupu võlgu ostma. Puudus kontroll. Oskamatusest tekkis raskusi igapäevases organiseerimistöös.

Tarvitajate ühistute süsteem tervikuna pidas aga vastu Esimese maailmasõja raskustele ning arenes pärast sõda kiiresti edasi. Enne vabariigi sündi õnnestus organiseerida ka tarvitajate ühisuste liit. Pikaajalise asjaajamise tulemusena kinnitati

4. aprillil 1917. a. Tallinna Tarvitajateühisuse Liidu põhikiri. Sellele olid asutajatena alla kirjutanud Paide, Türi ja Väike-Maarja tarbijateühistute esindajad. Keskliit oli loodud ja see võis oma tegevust alustada.

Ühistuliikumisest Eestis annab ülevaate tabel 2 [31].

Tabel 2

Eesti ühistegevus kuni vabariigi moodustamiseni

Aasta	Ühis- pangad	Ostu- müügi ühingud	Piima- ühingud	Kontroll- ühingud	Kartuli- ühingud	Masina- tarvi- tajate ühingud	Vastastiku- sed kind- lustus- seltsid
1866	-	-	-	-	-	-	1
1870	-	-	-	-	-	-	2
1880	-	-	-	-	-	-	11
1890	-	-	-	-	-	-	60
1898	-	-	1	-	-	-	165
1899	-	-	1	-	-	1	180
1902	1	1	1	-	-	3	212
1903	4	3	1	-	-		215
1904	6	5	1	-	-		232
1905	11	11	1	-	-	5	239
1906	11	18	1	-	-		251
1907	13	33	1	-	-	9	265
1908	20	47	2	-	-	11	273
1909	41	63	2	1	-	21	279
1910	62	80	15	7	-	46	284
1911	83	100	52	8	1	62	287
1912	91	113	91	Puudu- vad teated	1	98	292
1913	92	131	111		1	135	297
1914	99	138	135		1	153	300
1915	99	130	122		1	157	303
1916	97	130	123	2	2	167	304
1917	97	133	124	2	2	170	505
1918	97	136	97	2	2	173	307

Kui varem propageerisid Eestis ühistegevust päevalehed, siis käesoleva sajandi algul hakati välja andma ühistegevusalast kirjandust. Viimaste hulgas omandas tähtsa koha kuukiri "Ühistegevusleht", mis hakkas ilmuma 1910. aastal. Esialgu ilmus see Eesti Põllumeeste Seltsi väljaandel "Põllutöölehe" igakuulise lisana, muutus aga varsti eraalgatusel väljaantavaks iseseisvaks ajakirjaks. "Ühistegevuslehe" vastutavaks toimetajaks sai põllumajandusteadlane Aleksander Eisenschmidt [32] ja tegevtoimetajana alustas ajakirjanik ja seltskonnategelane August Johannes Hanko. Seesuguse väljaande vajadus oli juba varem olemas.

1909. a. lõpul tunnistasid laenuasutuste, kaubatarvitajate-ühistute ja põllumeeste seltside esindajad Põllutöölehe ühistegevuse häälekandjaks. Kuna viimasel oli ka käsitleda palju muid küsimusi, siis otsustatigi asutada eraldi "Ühistegevusleht." Selle ülesanneteks peetakse esimeses numbris ühistute asutamise õpetamist, ühistu liikmete iseseisvat töötamist, ühistegevusalaste seaduste tutvustamist, ühistunde kasvatamist ning tugevdamist ühistute vahel, liikumise ajaloo valgustamist [33].

Kuukirja esimesel aastal kirjutatakse selles hulk artikleid tarvitajate ning laenu-hoiuühistute kohta. Autoriteks on hiljem tuntud ühistegelased H. Namsing, J. Hünerson, L. Simsiwart, A. Hanko. Ajakirja 8. numbris kurdetakse aga, et kohalikest ühistutest tuleb vaatamata toimetuse üleskutsetele vähe materjali. Kuukiri tutvustab ühistuliikumist Venemaal, Soomes, Taanis, Saksamaal, Šveitsis ja Jaapanis. Tutvustatakse ka Eesti edukamate ühisuste tegevust.

Alates 1911. aastast oli "Ühistegevuslehe" tegevtoimetajaks ja vastutavaks väljaandjaks Johann Kukk, vastutava toimetaja ülesandeid asus täitma Jaan Mägi. Esimene neist sai hiljem poliitikategelaseks, töötas ministrina ja 1922–1923 isegi riigivanemana. J. Mägi valiti 1919. a. professori kohusetäitjaks Tartu Ülikoolis. 1924. a. kaitses ta väitekirja ning talle omistati doktorikraad. 1925. aastast oli TÜ professor. Samast aas-

tast muudeti "Ühistegevusleht" iseseisvaks ajakirjaks. Varem sai seda koos "Põllutöölehega". Suund jäi aga samaks: räägiti nii oma maa ühistust kui ka välismaa omadest. Eriti palju pöörati 1911. a. tähelepanu hoiu- ja laenukassadele. Huvi pakkus kindlasti artikkel "Rochdale teerajajate praegune tegevus" [34]. Esitatakse ühistute põhikirju, räägitakse mõningate põhikirjade puudustest, tuuakse ära kirjad kohtadelt. 1912. aastast maksis aastatellimus 60 kopikat [35]. Ajakirja 1911. a. numbris 11–12 tuuakse nende põllumajandusühistute nimekirja, mis olid registreeritud kuni 1. juulini 1911: masinatarvitajate ühistuid oli 22, majandusühistuid 9 ja ühispiimatalitusi 38. 1913. a. avaldatakse Jaan Tõnissoni artikkel "Kuidas ühistegevuse-liikumisele Eestis alus pandi". Selles märgitakse nende nimed, kelle tegevus oli ühistegevuse alustamisel oluline [36].

Alates 1914. aastast on ajakirja peas ainult J. Kuke nimi. J. Mägi oli läinud tööle Peterburi professor J. F. Liskuni zootehnikabüroosse. Ajakirja hinnaks oli aastas 1 rubla, poolaastas 60 kopikat. Üksiknumber maksis 10 kopikat. Aasta avanumbris pajatatakse eelmise aasta raskustest ühistegevuses: "Põllumajanduslikes ühistegevuses tabas löök kõige päält meie tarvitajate-ühisusi: Tallinna Majanduseühisus elas raskeid vapustusi üle, kuna terve rida Hiiumaa ühisusi oma kaupluste uksed koguni kinni pidi panema. Hiljem tõusid sekeldused Põhja Vastastikuses Kredit-ühisuses Peterburis, mis oma poolt meie ühistegevuse vastastele hoogu andis kogu meie ühistegevuste asutuste kahtlustamiseks." [37.] Edasi kirjutatakse, et põllumeeste ringkondades on lõonud kõikuma usk ühistegevuse tulevikku. Järgnev sõda takistas veelgi edasiliikumist. Kõik see ei hävitanud aga Eesti ühistuliikumist.

"Ühistegevusleht" ei kaota samuti lootust ning selles tuuakse mitmeid näiteid edukatest ühistutest, samuti teateid uute ühistute asutamisest. Pikemas kirjutises Soome ühistegevusest, eriti "Pellervost" ja mitmest teisest ühingust esitatakse eeskuju Eesti ühistuliikumise tegelastele [38]. Kuna ka praegu on päevakorras Eestis ühistute laiendamine, siis tunduvad paljud tol

ajal avaldatud materjalid tänapäevased. Mainitud ajakiri vajab põhjalikumat analüüsi.

Eitamata teiste ühistegevuse propagandistide osatähtsust enne Esimest maailmasõda, toome näiteks sellest ajast A. Hanko trükised “Ühistegevus I ja II”. I osas on juttu tarvitajate ühisustest. Kõigepealt käsitletakse ühistegevuse mõistet. “Ühistegevus ehk kooperasiioon ... tuleb igal pool ilmsiks, kus inimesed kokku heidavad, et ühendatud jõul ühiseid sihtisid kätte saada ...” [39.] Autor väidab, et ilma kooperasiioonita poleks olnud mingisugust kultuuri. “Mis inimene praegu on, selleks on ta ainult ühistöö läbi saanud.” [40.] Ka siin rõhutab autor demokraatia vajalikkust ühistegevusele. Samuti tuuakse aktsiaseltsi ja ühistu vahe: “... mida rohkem aktsiaid, seda rohkem hääli ja ühtlasi ka mõju seltsi tegevuse kohta. Harva tulevad siin mõned erandid ette. Kooperatiivides aga valitseb demokratiline kord. Osatähtede rohkus ei avalda häälte arvu kohta mingit mõju — igal liikmel on üks hää, sest mitte *aktsia* ei saa siin häält, vaid *isik*.”

Viimaks tuleb nimetada, et aktsiaseltsis liikmete arv piiratud on, sest aktsiaid antakse ainult teatud arv välja. Kooperatiivi liikmete arv seevastu on piiramata. Esimesed on kinnised, teised — lahtised ühisused.” [41.] Edasi kirjutatakse ühisuste ajalugu, alates Inglismaast ning kirjeldatakse tarbijate ühistute olemust. “Ühistegevus II” ilmus 1911. aastal ja selles propageeritakse väikelaenuasutusi.

Ühistegevust propageeriti palju ka ajalehtedes, eriti “Postimehes”. Rohkesti tähelepanu pööras samale teemale Ado Grenzsteini “Olevik”. Nimetamata ei saa jätta ka A. Grenzsteini “Rahva töö rakenduses” esitatud suurejoonelist põllumeeseltside võrgu loomise kava, kusjuures kogu organisatsioon oleks rajatud omaabi alusele. Kava jäi aga kavaks, sest see oli teostamiseks liig ulatuslik. Asja tegi keerulisemaks J. Tõnissoni ja A. Grenzsteini vastuolu. Kui põhimõttelist vahet nende majandusprogrammides polnud, siis erinesid nende ideede elluviimise teed. A. Grenzstein lootis oma ette-

panekute elluviimiseks abi tsaarivalitsuselt, ta nõustus tsarismi kõige reaktsioonilisemate sammudega, ka eesti rahva täieliku venestamisega. Peamiseks pidas ta majanduslike eeliste saavutamist ettevõtlusele. Grenzstein ei väsinud oma põllumeeste seltside tööd käsitletavates brošüürides ülistamast tsarismi poolt sajandi lõpul põllumeeste seltsidele antud tüüppõhikirja. Loomulikult ei meeldinud see rahvuslikult meelestatud Jaan Tõnissonile. Nende vastuolude tagapõhja moodustas ka nääklemine eri gruppide vahel.

Esimene maailmasõda ja revolutsioon Venemaal tõid kaasa seisaku ka ühistegevusliikumises. Uus tõus algas vabariigi ajal [42].

2. ISESEISVUSAEGNE ÜHISTEGEVUS- LIIKUMINE

2.1. Ühistegevusliikumise üldine taust

Ühistegevus, mis oli Tsaari-Venemaa valitsemise lõpuks teinud märkamatult mõnel alal üsna suuri edusamme, sai Eesti Vabariigi sündides noorele riigile üheks esimeseks mõjuvaks abimeheks nii ainelise abi kui ka juhtivate tegelaste poolest. Viimastel oli suuremaid kogemusi ühiskondlike asjade ajamisel. Mitmest ühistegelasest said hiljem tuntud riigimehed. Tekkisid võimalused ühistute loomiseks kõikidel majanduselu aladel. Ühistegevuses võib seda ajavahemikku jagada kaheks:

- 1) sõjajärgne tõusuperiood, mis algas Vabadussõja lõpust kuni majanduskriisi saabumiseni 1930. aastal;
- 2) stabiliseerumisperiood, mis algas pärast suurt depressiooni ja lõppes iseseisvuse hävitamisega.

Põllumajanduslikule ühistegevusele oli erilise tähtsusega 10. oktoobri 1919. a. maaseadus. Selle alusel sai maa põlisrahvas, kes läbi aegade oli küll olnud tegelik maa viljeleja, kuid mitte selle omanik ega valitseja, taas tagasi peremeheõigused oma maal. Kui iseseisvuse algul oli Eestis ligikaudu 86 000 talu (neist ca 11 000 Petserimaal ja Narva-tagusel alal), siis vabariigi ajal loodi juurde ümmarguselt 54 000 talu. Neist ligikaudu 50 000 olid asunikutalud, ülejäänud loodi sisekolonisatsiooni teel (uued talud rabast, popsikohad jne.). Seega kasvas iseseisvate talude arv 86 000-lt 140 000-ni vabariigi lõpupäevil. Kuna tegemist oli väiketaludega, siis võeti mitmete ülesannete lahendamiseks appi ühistuvorm.

Samal ajal oli ka olulisi muudatusi võrreldes varasemate aastatega. Väline surve, mis varem eestlasi kokku hoidis, oli kadunud ja nüüd teravnes võistlus eraärinduse ning ühistegevuse vahel. Rida ühistulisi ettevõtteid muutus puhtärilikeks asutusteks ja mitmed endised ühistegelased hakkasid äriimeesteks. Mitu endist ühistegelist asutust muudeti aktsiaseltsiks. Koos sellega oli palju vaidlusi selle üle, kas ühistegelik sisu võib olla ka aktsiaseltsi kuue all. Paljud arvasid, et võib. J. Tõnisson ja tema järgijad võitlesid aga puhta ühistegevuse eest. Eeltoodud muudatused ja eriarvamused olid paratamatud. Sama tuleb öelda ka käesoleva aja kohta: praegugi õilmitseb eelkõige ärivaim.

Vaatamata paljudele raskustele läks ühistegevus tõusuteed. Seda tõendab ka tabel 3 [43].

Tabel 3

Ühistute ja nende liikmete arv

Ühistu	Ühistute arv			Liikmeid 1.1.1939
	1919. a.	1925. a.	1940. a.	
Krediidiühistu	97	138	217	82 000
Kindlustusselts	324	361	347	69 680
Kaubandusühing	192	250	213	51 720
Piimaühing	84	317	317	34 740
Kartuliühing	4	77	84	1 580
Masinaühing	173	516	575	10 000
Turbaühing	11	135	857	22 500
Muu ühing	–	78	339	8 620
Kokku	885	1872	2949	281 640

Ühistute liikmete arv moodustas ümmarguselt 25% rahva üldarvust. Kui aga võtta rahvastiku seda osa, kes võis olla ühistu liikmeks (vähemalt 17 aastat), siis oli liikmete protsent palju suurem. Võrreldes teiste lähemate maade vastavate näitajatega oli Eesti selles osas esirinnas.

Suureks kujunes ühistute osa ka Eesti majanduses. Selle kohta toome tõestuseks tabeli 4 [44].

Tabel 4

Ühistute osatähtsus Eesti majanduses 1.1.1938

Pangandus	52% hoiustest, 48% laenudest
Kindlustus	65% kindlustustest, 45% kindlustussummadest, 40% kindlustuspreemiast
Tööstus	6% suur- ja kesktööstuse toodangust
Kaubandus	6% kaupluste üldarvust, 24% kogu jaekaubandusest
Piimatööstuses	93% võitoodangust, 10% juustutoodangust
Piimasaaduste eksport	100% võist, 67% juustust
Munaeksport	100% munadest
Lihaeksport	100% peekonist
Linaeksport	20% linast
Aiasaaduste eksport	68% õuntest, 71% sibulatest, 59% metsamarjadest

Järgmistel aastatel kasvas ühistegevuse osa veelgi, kuid selle kohta puuduvad konkreetsed andmed. Järgnevalt vaatleme ühistuliikumist tegevusharude kaupa.

2.2. Krediidiühistud

Nagu nägime, omandasid krediidiühistud Eesti ühistegevuses määrava tähtsuse juba enne iseseisvumist. Arengu käigus tekkis terve rida nende tüüpe, mis erinesid suuremal või väiksemal määral üksteisest [45]. Tagasilöök krediidiühistute tegevuses tuli Esimese maailmasõja puhkedes, mis tõi kaasa rünnaku pankade hoiustele, vekslite moratooriumi ja hiljem väärtpaberite kursside languse ning inflatsiooni. Sellest saadi üle ja 1916. aastal algas hoiuste juurdekasv (osta oli vähe võimalusi) ja sellest tulenev krediidiühistute ülikviidsus. Vabariigi loomisel takistas Vabadussõda enamusel krediidiühistuist normaalse tegevuse alustamist. Osa neist asus sõja tallermaal. Kiires tempos jätkus inflatsioon. Sellest hoolimata alustasid krediidiühistud oma tegevuse taasorganiseerimist ja ümberorienteerumist uutele tingimustele. Enamus neist aktsioneeriti või liideti teiste pankadega tegevuse avardamiseks.

Kahtlemata soodustas seda peamiselt *Gründertum*'i eeskuju, mis eelistas aktsiaseltsi õigusvormi eetilisi väärtusi rõhutavale ühistulisele ettevõtetüübile. Kuid ka krediidiühistuite anti nende uue seadusliku normimisega haruldaselt suured tegutsemisvabadused. Selles kohanemise ajajärgus toimus eriti tähelepannev baltisakslaste krediidiühistute vähenemine muutunud olukorra tõttu. Eestlaste krediidiühistuist lõpetasid sõja- ja selle järelaastail vähesed tegevuse. Uute krediidiühistute asutamine algas tagasihoidlikult: 1920. aastal oli krediidiühistute osa ainult 5%.

Järgnevail aastail toimuv krediidiühistute võrgu ülesehitamine võimaldas nende osatähtsuse pideva suurendamise lühikrediidipankade (kaasa arvatud Eesti Pank) laenutusmahus, nimelt 10%-le 1925. a., 28%-le 1930. a. ja 42,4%-le 1938. a. [46]. 1938. a. ületas krediidiühistute laenutusmaht esmakordselt ka aktsia- ja linnapankade laenutusmahu. Hoiuste koondamise võime oli krediidiühistuil algusest peale suhteliselt suurem laenutusmahu osatähtsusest. Nende osatähtsus lühikrediidipankade hoiuste summas tõusis 17%-le 1925. a. ja 44,9%-le

1938. a. Arvukas liikmes-, laenajas- ja hoiustajaskond sidus krediidiühistuid rahvaga mitu korda tihedamini kui ühtegi teist lühikrediidipankade liiki või rühma.

Täpsema ülevaate olukorrast annab tabel 5 [47].

Tabel 5

Hoiused ja laenud kommerts-, linna- ja ühispankades

Aeg	Hoiused mln. kr.		Laenud mln. kr.	
	ühis- pankades	kommerts- ja linnapankades	ühis- pankades	kommerts- ja linnapankades
31.12.1937	64,8	59,9	59,9	64,5
31.12.1938	76,1	66,2	70,8	68,9
31.12.1939	67,0	63,5	73,8	73,1

Krediidiühistud panid aluse ka meie aktsiapankadele, sest 1938. a. tegutsevast 11 aktsiapangast oli tervelt üheksa asutatud krediidiühistuna. Seevastu ei olnud püsima jäänud ühtki iseseisvuse ajal asutatud aktsiapanka, mis viitab ühistegevuse oluliselt suurele mõjule meie panganduse ülesehitamisel [48].

1939. a. tõusis krediidiühistute liikmete arv kõige suuremaks kogu nende eksisteerimise jooksul: liikmeid oli 87 762. Neist oli ühispankades 80 202 ehk 91,4% ja laenu-hoiukassades 7560 ehk 8,6%. Peamise osa liikmeskonnast moodustasid põllumehed (59%) ja ametnikud (16%), kuna teiste elualade esindajaid oli võrdlemisi vähe. Seega olid krediidiühistud peamiselt põllumajandusühistud, kuna liikmeist olid ligikaudu 2/3 põllumehed. Enamus krediidiühistuist oli alla 500 liikmega, keskmiselt oli ühistus 404 liiget. Liikmete arvu järgi jagunesid ühistud [49]:

alla 200 — 33,3%

201–500 — 39,8%

üle 500 — 26,9%

Kõigis laenu-hoiukassades oli liikmeid alla 500.

Krediidiühistuist antud laenud olid peamiselt lühiajalised (3–6 kuud) vekslilaenud. Vähesel määral leidsid kasutamist ka tähtajalised ja konto-korrentlaenud. Krediidiühistud olid esijoones põllumajanduse teenistuses, kuna antud laenudest läks 1/3 otseselt põllumajandusse talupidajatele personaalkrediidina. Eriti leidsid krediidiühistute poolt finantseerimist ühistegelikud asutused, majandus-, kauba-, piima-, kartuli- ning teised kaubanduses ja tööstuses tegelevad ühistud. Iseseisvate üksikpõllumeeste ja ühistute poolt kasutatud laenu kogusumma moodustas 1939. a. krediidiühistute laenude üldsummast 45%, seega peaaegu pool laenude üldsummast kasutati põllumajanduses [50]. Teistest krediteeriti rohkem veel majaanikke (1/4 laenude üldsummast) ja mitmesuguseid eraisikuid (riigiteenistujad, eraettevõtete ametnikud, vabakutselised) (ligikaudu 10% laenudest).

Vaatamata mõningatele eranditele oli krediidiühistute töö iseseisvusaja lõpul hea. Nii moodustas krediidiühistute puhaskasu 1937. aastal 592 500, 1938. a. 810 700 ja 1939. a. 849 200 krooni. Krediidiühistute liikmete ja hoiuste omanike koguarvu alusel arvestusi tehes selgub, et krediidiühistutega oli seotud 2/3–3/4 kogu eesti rahvast.

Juba käesoleva sajandi algul hakati ühistegelikes rahaasutustes tundma vajadust ühise keskuse järele, kuhu saaks kasutoovalt mahutada vabu summasid ja kust tarbekorral saaks soodsatel tingimustel laenu. Mitmed säärase keskuse loomise katsed aga ebaõnnestusid. Selle kohustusi täitis esialgu Tartu Eesti Laenuühisus, hiljem võttis need ülesanded endale Tallinna Vastastikune Krediidiühisus. 1913. aasta veebruaris Tartus peetud Eesti ühistegelike laenuasutuste koosolekul tunnistati soovitavaks kõikide laenuasutuste astumine Tallinna Vastastikuse Krediidiühisusega omavahelisse lepingusse hoiusummade mahutamiseks ja laenude saamiseks. Seda koondist nimetati Ajutiseks rahaliikumise keskkorralduseks ehk lühidalt A.K. 1914. a. oli A.K. liikmeteks 43 elujõulist vastastikust krediidi-

ühisust ning laenu-hoiuühisust [51]. A.K. tegutses kuni 1920. aastani, siis võttis tema ülesanded üle Eesti Rahvapank.

Ühistegeliku keskpanga põhikirja väljatöötamisele asuti juba 1917. a., kuid alles jaanuaris 1920. a. võidi vastav põhikiri registreerida ja 16. jaanuaril 1920 tuli kokku Eesti Rahvapanga asutamiskoosolek.

Oma olemuselt oli Eesti Rahvapank esialgu aktsiapank. Aktsia suuruseks oli 500 marka. Kaks esimest aktsiat andsid ühe hääle, iga järgmine 10 ühe hääle juurde. Osakapitalist pidi vähemalt $\frac{2}{3}$ kuuluma ühistegelikele asutustele. Panga 12-liikmelises nõukogus pidid $\frac{2}{3}$ liikmetest olema ühistegelike asutuste esindajad. 1925. aastal muudeti pank täielikult ühistegelikuks keskpangaks. Selle liikmeks võisid olla "ühistegelikud asutised, kogukondlikud omavalitsused ja riiklikud ettevõtted, mis töötavad iseseisva põhikirja alusel iseseisva põhikapitaliga ja eelarvega." [52.] Igal liikmel oli õigus saata peakoosolekule üks esindaja pluss esindaja iga 10 osatähe kohta. Rahvapanga liikmeiks olid juba 1926. a. 121 ühistegelikku laenuasutust, 64 tarvitajate ühisust, 10 ühispiimatalitust, 3 kartuliühisust ja 22 muud ühisust.

Ühispankade omavaheliste makseõienduste võimaldamiseks oli Rahvapangal loodud tihe korrespondentide võrk, kuhu kuulus suurem osa tegutsevaid ühistegelikke rahaasutusi. Rahvapank etendas tähtsat vahemehe osa riiklike laenude väljaandmisel asunikele, kaluritele, ühispiimatalitustele jne. Niisamuti aitas ta oma vahetalitusega kaasa krediidi muretsemisele ühispankadele Eesti Pangalt, mis oli oluline just iseseisvuse esimestel aastatel, kui ühispankad kannatasid kapitali puuduse all.

Eesti Rahvapanga osakapitalid olid 1936. aastaks tõusnud üle 500 000 krooni, hoiusummad ületasid 3 913 000 ja äriseis oli üle 5 432 000 krooni [53].

Olulise tähtsuse ühispankade arengule omandas 9. aprillil 1920. a. antud "Seadus väikelaenuasutustesse ja vastastikusse krediitühistustesse puutuvate määruste muutumise kohta."

See kaotas kõigepealt laenu-hoiuühisuste ja vastastikuste krediidiühistute erinevuse, nimetades kõiki krediidiühistuid ühispankadeks. Selle muudatuse tagajärjel ühinesid väiksemates keskustes töötanud krediidiasutused, kuna puudus vajadus ja ka majanduslik kandejõud kahe paralleelühistu töötamiseks. Liitumine toimus näiteks Kuressaares, Paides, Nuustakul, Valgas. Kaotati ka kõik kitsendused krediidiühistu operatsioonide ulatuse kohta [54].

23. märtsi 1932. a. krediidiasutiste seadus jagas ühistegelikud krediidiasutused uuesti kahte liiki: ühispankadeks ja hoiu-laenukassadeks [55]. Esimesed säilitasid oma endise kuju. Nende kõrvale loodi aga hoiu-laenukassad. Seda taastamist ei saa aga võtta sammuks tagasi, sest ka 1920. a. seadus ei keelanud asutamast ühispankasid algelisemal kujul.

2.3. Ühistegelikud kindlustuskassad ja -seltsid

Kõik vanemad vastastikused kindlustusasutused piirasid algses oma tegevuse tulekindlustuse valdkonnaga. Hiljem, eriti vabariigi ajal, hakati tegelema ka teiste kindlustusliikidega: elukindlustus, loomade kindlustus õnnetuste, haiguste ja varguste vastu, tööstustöölise kindlustus õnnetusjuhtumite vastu jt.

Oluline sündmus oli Eesti Ühistegelise Kindlustus-Keskseltsi loomine 13. detsembril 1923. aastal. 1. jaanuarist 1924. a. algas aga kindlustuste ja edasikindlustuste vastuvõtmine [56]. Asutamiskoosoleku otsusega avati esialgu tule-, veo- ja kollektiivkindlustuse operatsioonid, muude kindlustusliikide juurdevõtmine jäeti keskseltsi nõukogu pädevusse. Nõukogu korraldusel hakatigi juba samal aastal toimetama kariloomade ja hobuste kindlustamist õnnetuste, haiguste ja varguste vastu ning järgmisel, 1925. a. seati sisse vallasvara, kaupade ja muude väärtuste kindlustus murdvarguste vastu. Edasikindlustuse kohta olid keskseltsil kokkulepped Läti Vastastikuse Kindlustusseltside Liiduga, Taani, Rootsi jt. maade

edasikindlustusseltsidega. 1935. aastal asutati valla kindlustusseltside keskasutisena Eesti Edasikindlustuse Keskühisus.

Kindlustusasutiste seaduse alusel jagunesid ühistegelikud kindlustusasutised kahte liiki: ühistegelikud kindlustuskassad ja ühistegelikud kindlustusseltsid. Esimesed olid paikkondlikud, vastastikuse abistamise põhimõttel tegutsevad kindlustusasutised. Nende tegevuspiirkonnana oli seaduses ette nähtud üks vald või alev ning laiemas piirkonnas võisid nad tegutseda ainult majandusministri eriloal. Nad võisid sõlmida ainult otsekindlustusi ja ainult oma liikmetega. Ette olid nähtud ka tegutsemisalad.

Kindlustusasutiste seaduse alusel nimetati ühistegelikeks kindlustusseltsideks linnades asuvaid ühistegelikke kindlustusasutisi. Nemad võisid tegutseda kõikidel kindlustusaladel, nende tegevuspiirkond polnud seadusega piiratud. Need, kelle osuskapital vastas kindlustusaktsiaseltsidelt nõutava aktsiakapitali määradele, võisid sõlmida kindlustusi kõigiga.

Vastavalt 1939. aasta statistilistele andmetele tegutses Eestis 319 **kindlustuskassat** ja 14 ühistegelikku kindlustusseltsi. Keskmine liikmete arv ühe kindlustuskassa kohta oli 1938. a. 187 ja 1939. a. 196 inimest (25-st kuni üle 1000). Kuni 100 liikmega oli 109; 101–200 liikmega 98; 201–500 liikmega 93; 501–1000 liikmega 18 ja üle 1000 liikme oli ainult ühes kindlustuskassas [57].

Esikohal oli tulekindlustus, mida näiteks 1939. a. tehti 95 553 juhul kogusummas 152 479 272 krooni eest. Siin oli omakorda esikohal hoonete kindlustus, mis moodustas 94,2% üldarvust. Teisel kohal oli varakindlustus. Edasikindlustused tulekindlustuse alal moodustasid 32,1% tulekindlustuse kogusummast. Veerand edasikindlustustest olid loomakindlustused. Raha-kindlustusi oli 1939. a. ainult 4 juhul.

14 ühistegelikust **kindlustusseltsist** vastas kaheksa osuskapitali alammääradele, s.o. 50 000 kroonile. Neil oli õigus sõlmida kindlustuslepinguid peale oma liikmete ka teiste isikute ja asu-

tustega ning teha aktiivseid edasikindlustusoperatsioone. Ülejäänud seltsid, kellel osuskapitali ei olnud või oli alla kindlustusasutuste seaduses ettenähtud alammäära, sooritasid kindlustusi ainult oma liikmete hulgas. Kindlustusalade järgi teostasid operatsioone: tulekindlustuses 12, elukindlustuses 4, veo- kindlustuses 3, murdvarguste kindlustuses 6, koduloomade kindlustuses 7, õnnetusjuhtude kindlustuses 3, jõuvankrite kindlustuses 2, klaasikindlustuses 6 ja rahakindlustuses 3 seltsi [58].

Ka kindlustusseltside tegevuses oli esikohal tulekindlustus: 1939. a. langes saadud kindlustusmaksudest tulekindlustusele 74,2% ehk ligi kolm neljandikku. Tegutseti ka muudel eelmärgitud aladel. Kahju said või tulid enamvähem otsotsaga kokku loomakindlustuse, klaasikindlustuse ja veokindlustuse seltsid.

2.4. Kaubandusühingud²

1918. aastal tegutses Eesti Vabariigi territooriumil 136 kaubandusühistut. Neile lisandus 12 põllumeeste seltside kaubandusosakonda, seega kokku 148 [59]. 1937. aastal oli siseministeeriumi registris 200 ja 1939. aastal 204 tegutsevat kaubandusühingut [60]. Et erakaubanduse tugevas konkurentsis vastu pidada, ühendati väiksemaid ühistuid. Sellega seoses vähenes väikese käibega ühistute osatähtsus: kui 1924. a. oli neid 61% üldarvust, siis 1927. a. 55% ja 1939. a. juba 23% [61]. Kerkis esile rida võimsaid ja suuri ühistuid, nagu Tartu ja Pärnu majandusühistud, Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi Kaubanduse osakond, Võhma Majandusühisus ja teised.

Teed rajavat osa etendasid tarvitajate ja majandusühingute kongressid. Esimesel neist, 13. juunil 1925. aastal, asetati suur rõhk omatööstuse arendamisele. Seda ka tehti. Tööstuse kõrval

---

² Kuni Teise maailmasõjani kasutati enamikul juhtudel nimetust *majandusühingud*. Kirjanduses esinevad seetõttu mõlemad.

ergutati põllumajandustootmist. Tänapäeval nii laialdast tegevust ei soosita ning tahetakse piirduda peamiselt kaubandusega. ETK soovib oma põllumajandusettevõtteid erastada [62]. Kas sellega liigselt ei kiirustata?

1929.–1933. aasta majanduskriis avaldas mõju ka ühiskaubandusele: kaubamüük vähenes, suur hulk liikmeidki astus ühistuist välja. Nii oli kaubandusühistute liikmeid 1929. a. 53 648, 1933. a. 36 055. Pärast kriisi möödumist algas uuesti elavnemine ja 1940. a. algul loeti liikmeid 55 919 [63]. Tarvitajate ühistute tegevust on põhjalikult analüüsinud Elmar Luht oma raamatus “90 aastat Eesti ühiskaubandust ja 75 aastat tema keskühistut” (Tln., 1992)³. Seepärast peatume siinkohal lühidalt ainult vabariigi viimaste aastate olukorral.

Kõigepealt andmed tegutsevate kaubandusühistute kohta. Neid loodi aastail 1902–1918 — 77, 1919–1929 — 75, 1930–1937 — 48. 1938. aastal asutati kolm ühistut ja 1939. a. üks. Seega oli 1939. aastal Eestis 204 tegutsevat kaubandusühistut. Majandusühistute tegevus 1940. a. ei ole enam võrreldav eelmiste aastate omaga. Mainitud aasta lõpul tegutses 171 majandusühistut, kellel oli 689 kauplust. Kuigi viimasel aastal enne sõda ühistute läbimüük kasvas (kauba arvel 75 982 567 krooni, omatööstuse arvel 5 177 671 kr., kokku 81 160 238 kr. eelmise aasta 59 433 081 kr. vastu) 21 627 157 krooni ehk 36,4%, tuli see suurenemine peamiselt hindade tõusu arvel [64].

1918.–1940. aastal kaubandusühistute liikmete arv üldiselt kasvas, eriti kiiresti 1939. a. Võrumaal (21%), Petserimaal (17%) ja Järvamaal (12%). Seal oli aga varem kooperatiivi liikmeid vähem. Ühistute ärilised tulemused osutusid 1939. aastal samuti iseseisvusaastate parimateks. Kaubandusühistute puhaskasu suurenes sellel aastal 25,9% ehk 147 073 krooni võrra [65]. Isegi 1940. aastal saadi rahuldavaid tulemusi, kuigi aasta viimane veerand langes bolševike valitsemise ajastusse,

---

³ Vt. I osa, lk. 103–117.

mil kauplusi hakati sundkorras liitma ja kaupade hindades tehti murrangulisi muudatusi. See näitab, et majandusühistute tegevusele oli varemmail aastail rajatud kindel ja terve alus.

Käsitletavat ühistegevuse haru mõjustasid suuresti loodud keskühistud. Kaubanduses hakkas etendama juhtivat osa **Eesti Tarvitajate Keskühisus** — ETK. Käesoleva sajandi algul, kui Eestis asutati esimesed ühiskaubanduslikud ettevõtted, tekkis tarve ühiskaubanduse keskuse järele. Keskuse loomise kavade ga tuldi välja juba 1910. aastal, kuid see leidis valitsevate võimude vastuseismist. Esialgu püüti koondada ühinguid nn. piirkondlike osturingide näol. Esimene osturing asutati juba 1909. a. Viljandi Tarvitajateühisuse algatusel. Nimelt hakati ühiselt vagunite viisi nisujahu ja suhkrut tellima. Kuigi raskusi oli kapitaliga, kujunes peagi Tallinna-Pärnu kitsarööpalise raudtee ääres elujõuline Viljandi-Türi-Paide osturing. Asja tegelik korraldamine anti Paide Tarvitajate Ühisuse “Iva” hooleks. Osturingist võttis osa kuni 27 ühingat. Suurim ühisost — 94 656 rubla eest — tehti 1915. a. [66].

Tartumaal toimetas ühingute ühisoste Tartu Eesti Majanduse Ühisus. 1912. a. alustas majandusühisuse juures tegevust ühingute osakond, mis varustas ühinguid peamiselt põllumajanduskaupadega. Ühingute osakonnal oli 12 liiget, suurim läbimüük 1913. a. — 311 930 rubla eest. Virumaal täitis samasuguseid ülesandeid Rakvere Tarvitajateühisus “Jõud” jne. [67].

Samal ajal tehti edasi tagajärjetuid katseid luua keskühisust. Et oma ühendust tugevdada, otsustasid Viljandi-Türi-Paide osturingi liitunud ühingud hakata tegutsema notariaalselt kinnitatud lepingu alusel. Töötati välja põhikirja ja saadeti see ühingutele tutvumiseks. Ostukorralduse nimeks taheti võtta “Kooperaator”. Põhikirja järgi olid ühingud kohustatud maksma osamaksu ja keskkorralduse kohustuste eest kandma lisavastutust. Just viimane paistis aga ühingutele kardetavana ning peletas nad “Kooperaatorist” kaugemale. Kavatsus jäi ellu viimata. Esimese maailmasõja tõttu jäi loomata ka Tallinna

Ühistegevuse Büroo, kes muude ülesannete kõrval tunnistas tarvitajateühingute koondamise püüetele kaasaaitamist.

Alles Vene Ajutise Valitsuse ajal, 4. aprillil 1917. a. lubati ühiskaubanduse keskuse rajamine Tallinna Tarvitajateühingu Liidu nime all. Viimase tegevus algas 7. mail 1917. a., mida peetaksegi ametlikult ühiskaubanduse keskuse asutamisajaks [68]. Asutamiskoosolekust võtsid osa ainult 17 ühingu esindajad. Valiti ajutine nõukogu ja selle presiidium. Nõukogu tegelikuks asjaajajaks sai Juhan Nihtig (Narma). Peale tema valiti presiidiumi veel Juhan Kukk ja Jaan Kudeviita.

25. juunil 1917. a. peeti juba esimene esindajate koosolek. Seniks olid liidu liikmeks astunud 33 ühingut, kellel oli kokku 80 osatahte à 250 rubla. Nüüd valiti juba alatine nõukogu ja asjaajajad. Nõukogu liikmeks valiti Juhan Kukk, Karl Unt, Rudolf Vene, Johannes Gutmann, Jaan Kudeviita ja Martin Klettenberg. Esimeheks jäi J. Kukk, sekretäriks sai R. Vene, asjaajajaks valiti J. Nihtig, H. Namsing ja F. Lill. Esialgu asus alatiselt tööle J. Nihtig. Hiljem (1919. a.) muutis asutatud keskus oma nime Eesti Tarvitajateühisuste Keskuhisuseks (ETK).

ETK ülesandeks jäi oma liikmesühingute varustamine kvaliteetse kaubaga, konkurentsivõimeliste hindadega, sõlmides selleks lepinguid kodu- ja välismaa ettevõtetega ning tootes oma tehastes tarbijate soovide kohast kaupa. 1919. aastal suurenes kaubamüük ETK-lt ühisustele, vaatamata sõjaoludele, neli korda kavandatust suuremaks ja ulatus 38 418 451,64 margani. 1918. a. müüdi kaupa 4 269 704 margast. Kõige rohkem osteti tuletikke, seebikivi, kroomnahka saapapealsete valmistamiseks ja saapaid [69].

Paremate tagajärgede saavutamiseks jaotati ühiskaubanduses töö selliselt, et liikmeühingutele jäi organiseeritud väikemüük. Keskus tegi seda ainult ühiskaubanduse üldhuvides, nagu uute kaupade juurutamine ja katsetamine. Samal põhimõttel organiseeriti ka ETK tööstus. Üleriigilise tähtsusega tööstustoodete valmistamine koondati keskuse kätte, kuna kohalike tarvete rahuldamiseks loodavate ettevõtete organiseerimine jäi koha-

like ühingute ülesandeks. Oma liikmete kaudu hakkas ETK põllupidajailt kokku ostma põllu- ja aiasaadusi nii töötlemiseks oma tööstusettevõtetes kui ka ekspordiks.

ETK liikmeiks oli 1938. a. lõpul 191 ühingut, kellest kaheksa ei tegutsenud kaubanduslikult. Kaubanduslikult tegutseval 183 ühingul oli sama aasta lõpul 566 kauplust ning ETK teenistuses oli 1280 inimest, neist 735 tööstustes [70]. Nagu märgitakse ETK tegevuse kokkuvõttes, aitasid tema võitlusvõimet tunduvalt tõsta oma tööstused. Nende toodang mitmekordistus aasta-aastalt. Tööstusettevõtteinä tegutsesid 1938. a. tubaka-, karbi-, kesta-, naela-, metalli-, kohvi-, maitseainete-, jahu-, paberkottide-, kõvapapi-, veini- ja aedvilja-konservitööstus. Lisa andis aiapidamine. Keemiatööstuse tooteid valmistas ETK-le o/ü Orto tehas. 1938. aastal oli ETK-l kokku vallas- ja kinnisvara 1 225 428 krooni eest [71].

ETK ja kogu kaubandusühistute tegevust hoogustasid ka muud ühistegelikud asutused, kuid neist veidi hiljem.

2.5. Põllumajanduslikud tööstus- ja turustusühistud

2.5.1. Piimaühingud

Esimene ühistegelik piimatööstus asutati Taanis 1882. aastal. Peagi hakati neid looma ka mujal ja 1890. a. tegutses neid juba Rootsis 73 ja Taanis 731. Need levisid ka teistesse maadesse. Meie vabariigi eelsetest ühingutest (Restu-Antsla, Imavere) oli juba juttu. 1919. aastal töötas Eestis juba 50 piimaühingut. Nende üldarv oli veelgi suurem, kuid osa neist ei töötanud. Sõjaraskuste tõttu oli nimelt piimaühingute asutamine täiesti soikunud. Sõjaaegsete rekvireerimiste ja sundhindade tagajärjel seiskas oma tegevuse ka osa olemasolevaid ühisusi, rentides oma ruume erameieritele.

Seisak ühispiimatalitustes kestis seitse aastat, kuni 1921. aastani, siis algas tõus. Sellele aitas kaasa või väljaveo vabaks

laskmine ning riigi krediit ühispiimatalitustele. Riikliku laenuandmise seaduse põhjal määras riigikogu 1923. aastal eelarve korras 45 miljonit marka madalaprotsendilist laenu ühispiimatalitustele hoonete ja seadmete muretsemiseks. See laen jagati 54 piimaühistu vahel. 1924. aasta riigieelarves määrati veel 30 miljonit marka riiklikku laenu uutele piimaühingutele. Riiklik krediit andis hoogu piimaühingute juurdekasvule. Neid rajati isegi neis kohtades, kus piima vajalikuks kokkuostuks polnud võimalusi. Selleks ahvatlesid kõrged võihinnad. Tõenduseks mõned arvud: 1921. a. tegutses 62 ühisust, 1923. a. juba 119 ühisust, 1925. a. 271 ja 1929. a. 334 ühispiimatalitust 463 koorejaamaga [72]. Tagasilöökk tuli seoses majanduskriisiga, mil maailmaturul langesid kiiresti võihinnad, osa ühispiimatalitusi suleti. 1937. aasta lõpul oli Eesti Piimasaaduste väljaveo kontrolljaamas registreeritud 248 piimaühingut, kus valmistati peaaesjalikult eksportvõid. Ühispiimatalitused tegelesidki peamiselt või valmistamisega. Piimaühingute osa juustu valmistamises oli 1937. aastal 10,2% juustu üldtoodangust. Mis puutub Soomesse, siis seal oli võid valmistavate ühingute protsent kogu piimaühingute üldarvust 1933. a. 72,5 ja 1936. a. 68,5 [73].

Iseseisvuse viimasel aastal olid piimatalituste tulemused head. Koos käibe suurenemisega paranes ka piima kvaliteet. Nii toodi 1939. a. eksportvõid valmistavasse piimaühistuisse 50% esimese klassi kvaliteediga piima 1938. a. 46% vastu. Töötlemiskulud osutusid aga 1939. a. pisut kõrgemaks eelmiste aastate omadest. Nii olid 1000 kg piima töötlemiskulud 1939. a. 10,99 krooni 1938. a. 10,36 ja 1937. a. 10,18 krooni vastu, mida põhjustas peaaegu kõigi kululiikide suurenemine. Veelkord kinnistus tõik, et mida suurema läbikäiguga piimatalitus, seda väiksem oli töötlemiskulu. Nii oli näiteks 1939. a. üle nelja miljoni kilogrammi käibega piimatalitustes töötlemiskulud 1000 kg piima kohta 10,09 krooni, alla 0,5 miljoni kilogrammi puhul aga 14,51 krooni [74].

I kg või valmistamiseks tarvitati 1939. a. keskmiselt 24,6 kg piima 24,4 kg vastu aasta varem. Maakondade järgi oli kõikumine üldiselt väike, kuid üldreeglina kasutati I kg või valmistamiseks Põhja-Eestis piima pisut enam kui lõunanaabritel. Paranes ka valmistatud või kvaliteet. Piimasaaduste kontrolljaama hindamise järgi valmistati I sordi võid 97,1%, II sordi võid 2,2% ja 0,7% oli siseturu või. 1939. aasta tegevuse lõpetas suurem osa piimaühistuist kasumiga.

Seoses piimaühistutega tuleb märkida keskühisust **“Estonia”**, mis loodi juba 1912. a. Selle ülesandeks oli asutada Liivi- ja Eestimaal ühispiimatalitusi, anda nõu piimasaaduste valmistamiseks, kontrollida piimasaaduste valmistamist, toimetada müügile liikmete põllumajandussaadusi ning osta tööks vajalikke vahendeid ja ehitada meiereisid. Liikmeteks võisid olla vastastikuse vastutuse alusel töötavad ühispiimatalitused. Liikmemaksu suurus oli 100 rubla ja igal liikmel oli peakoosolekul kaks esindajat. Kasumist pidi vähemalt 20% arvatama reservkapitaliks. **“Estonia”** pani juba esimesel äriaastal ametisse piimatalituse instruktori, 1913. a. oli neid juba kaks: üks või ja juustu, teine kohupiima ja hapukoore valmistamise alal. Kolmandal tegevusaastal lisandus veel üks instruktor ühisuste arvepidamise revideerimiseks ja tervendamiseks [75].

Esimese maailmasõja ajal tegevus soikus. Iseseisvuse algpäevil valmistatud või läks eksporti suuremalt osalt **“Estonia”** kaudu. Varsti hakkasid ka mitmed teised firmad osa võtma võiekspordist, milleks anti valitsuse poolt eriline luba. Konkurentide esilekerkimist soodustas ka **“Estonia”** olemuse muutumine. 1921. a. registreeritud uue põhikirja alusel ei pidanud **“Estonia”** oma sihiks üksnes piimaasjanduse arendamist, vaid oma liikmete põllu-, karja- ja metsasaaduste müügile toimetamist, igasuguse põllumajandustooraine ümbertöötamist, abinõude, materjalide ja masinate muretsemist, õpetuse ja juhatusse andmist kui ka saaduste valmistamist ja liikmete valduses olevate asutuste järelevalvet. Vastavalt eeltoodule muudeti ka nimi. Selleks sai Põllumajanduslik Keskühisus

"Estonia". Liikmeteks võeti nüüd endiste piimaühisuste kõrval kõiki põllumajanduse alal tegutsevaid ühisusi ja seltse ning isikuid, "kelle õigused maksvate seaduste järele ei ole kitsendatud" [76]. Alates 1924. aastast füüsilisi isikuid siiski liikmeks ei võetud.

Võiekспорт jäi "Estonia" tegevuse tähtsamaks alaks edaspidigi. Tallinnas korraldati ka piimamüüki, milleks olid raudteeäärsetes piirkondades organiseeritud oma piimavastuvõtupunktid. Eesti piimamajanduse arendamisele aitas keskselts kaasa piimaühistute instruktorite ettevalmistamise ja erikursuste korraldamisega. Need virgutasid uute piimaühistute asutamist ja vanade ühisuste tegevuse korraldamist. Piimatalituse asjatundjate ja ühispiimatalituse meierite ettevalmistamiseks avas keskühisus "Estonia" aga endises Õisu mõisas piimanduskooli.

Või väljaveo kõrval korraldas selts ka või müüki siseturul. Eksportis samuti juustu ja kaseiini. "Estonia" tegeles ka liha ning munade väljaveoga. Piimakarjapidajate varustamiseks söötadega tõi ta sisse suurel hulgal õlikooke, nisukliisid jm.

6. aprillil 1936. aastal asutati "Estonia" asemele Võiekспорт. Erinevalt oma eelkäijast oli viimasel piimasaaduste väljaveo ainuõigus. Keskmieerei asus Tallinnas. 1937. a. eksportis Võiekспорт 13 180 tonni võid 22,5 miljoni krooni eest, mis moodustas 21,2% Eesti eksportkaupade koguväärtusest [77]. Piimaühingute Keskliit "Võiekспорт" oli teise astme koöperatiivühing, s.t. tema liikmeks olid ainult koöperatiivühingute ja nende liitude seaduse alusel tegutsevad piimaühingud. 1937. a. olid Võiekspordi liikmeks kõik eksportvõid valmistanud 264 piimaühingut [78].

Nagu juba mainitud, tegeles keskühisus "Estonia" ka liha- ja munaekspordiga. See ei rahuldanud aga põllumehi ja seepärast asutati 1926. a. ühisus "Estonia Eksporttapamajad". Selle liikmeks võisid olla põllumajanduse alal ja huvides töötavad füüsilised ja juriidilised isikud. Riigivanema dekreediga likvideeriti see süsteem 1937. a. ja selle asemele loodi ühing Eesti Lihaekспорт [79]. Viimase ülesanneteks olid:

- 1) eksporttapamajades sigade ja teiste loomade tapmine ja töötlemine;
- 2) elusloomade ja loomasaadustega kauplemine nii sise- kui välisriigis;
- 3) elusloomade ning loomakasvatussaaduste edendamine.

Seatud ülesannete täitmiseks oli Lihaekspordil õigus asutada eksporttapamaju, lihasaaduste valmistamise tööstusi, kaubaladusid, külmutushooneid, müügikohti ja kontoreid nii sise- kui välismaal. Ühingu oli õigus anda toetusi nii loomakasvatuse, eriti seakasvatuse, kui ka lihakaubanduse edendamiseks.

Kanamunade väljaveo korraldamise seadusega [80] loodi keskliit Eesti Munaekspordile, kellele anti kanamunade väljaveo ainuõigus. Peale munade kokkuostu ja müügi tegelesid munaühistud jõusööda ja kanalatarvete müügiga linnukasvatajatele ning ostsid ka tapalinde. Ostetud munadest müüdi Eesti Munaekspordi kaudu 1939. a. 94% ja 1940. a. 92%.

2.5.2. Kartulikasvatajate ühistud

Põhja-Eestis on üle sajandi olnud tähtsaks põllumajandusharuks kartulikasvatus. Tsaariajal veeti kartuleid Peterburgi, peamiselt Virumaalt. Suurem osa müügikartuleist kasutati piirituse ajamiseks mõisate viinavabrikutes. Kui mõisad maa-reformiga võõrandati, ähvardas kartulikasvatajaid hädaoht, et neil pole kartuleid kuskile panna. Et sellest hädast pääseda, hakkas põllumajandusministeerium 1920. aastal koondama kartulikasvatajaid ühistegelikult alusel, et ühinged omandaksid võõrandatud mõisate viinavabrikud ja paneksid need uuesti tööle. Algatust saatis edu: juba esimesel tegevusaastal kogunes Kartuli Ühisuste Liitu ümber 50 kartuliühingut, nendest Harjumaal 13, Virumaal 12, Järvamaal 12, Tartumaal 5, Võrumaal 5 ja Viljandimaal 3 [81]. 1936/37. a. ulatus liikmete arv 80 kartuliühingus ümardatult 1500-ni, seega keskmiselt 19 liiget ühingu. 1938. a. oli 82 tegutsevat kartuliühingut 1583 liiget. Ühingu kohta tulev liikmete arv jäi samaks.

1926/27. aasta hooajaks võttis liit terve riiginormipiirituse puhastuse ja veo enda kätte, hakkas seega etendama kaalukamat osa vabariigi piiritusetööstuses. Kartuliühistute ettevõtteis valmistati 1937/38. a. hooajal ligikaudu 4 690 500 liitrit alkoholi, 1938/39. a. 4 040 500 liitrit [82]. Kõrgpunkti saavutas piiritusetehaste arv 1924/25. aastal, mil ühingute valduses oli 110 ja riigi ning eraisikute käes 90, seega kokku 200 piiritusetehast. Pärast seda toimus piiritusetehaste arvu vähenemine, mis oli tingitud:

- 1) siseturul kasutatava piiritusehulga vähenemisest;
- 2) odava välismaa piirituse levimisest välisturgudel;
- 3) Balti mere riikide piirituse konventsioonist, millega piirituse vaba eksport lõpetati;
- 4) piiritusetehaste normaalvõrgu väljatöötamisest, mille järgi nende arv määrati kindlaks 125-le ning ülejäänud tehastele võimaldati soodustingimustel likvideerimine. 1936/37. a. lõpuks oli ühistegelikke piiritusetehaseid 80 ehk 62% ning riigi ja eraisikute omi 48 (38%). Seega tegutses kokku 128 piiritusetehast. [83.]

Peale piiritusetehaste tegutsesid ka tärkliisetööstused, kus kasutatud kartulite hulk oli ligikaudu sama suur kui piiritusetööstuses. Kokku kasutati ära kuni 10% kartulite kogusaagist. Piirituse valmistamisel saadi ka praaka, mida kasutati loomade nuumamiseks. Mis puutub kartuliühistute majandustegevusse, siis oli nende võlg 1930. aastate teisel poolel küllalt suur: 1937/38. a. 1 551 116 krooni ehk iga ühingu kohta 18 916 krooni. Kui aga sellest maha arvestada kassas ja hoiul olnud raha, osamaksud teistes asutustes, ette tehtud kulud ja rahalised nõudmised, siis vähenes võlasumma poole võrra ja see jäi ühingu kohta keskmiselt 9380 krooni. Kuna igal ühingul oli ka varandust (omakapitalide protsent passivast oli iseseisvusaja lõpul 38% piires), siis midagi pankrotimaigulist ei olnud.

Eelnevas tekstis sai mainitud juba kartuliühistute liitu. See moodustati 13. veebruaril 1921. a. Asutamiskoosolekust võtsid osa kümne ühingu esindajad. Keskühingu — **Kartuliühisuste**

Liidu — eesmärgiks oli kartuliühingute huvide kaitsmine ja tegevuse parandamine. Liidu liikmeks võisid olla kartuliühingud ja piiritusetööstusi omavad asutised. Peale piirituse puhastamise (vastavad tehased Valtus ja Rakveres) oli liidu ülesandeks veel liitu kuuluvate tehaste omanikele iga tööstushooaja algul vajaliku krediidi muretsemine, et tehastel oleks võimalik osta kartulit, otra ja kütust. Seda krediiti kasutas järjekindlalt 80% liikmeist. Kasutajateks olid eelkõige need, kellel polnud küllaldast tegevuskapitali ja vajalikeks ostudeks vabu summasid. Tuli ju toormaterjal osta tavaliselt oktoobris, piirituse müügist laekusid summad aga veebruarist kuni juulini. Piiritusetööstuse tehnilise personali ettevalmistamiseks aitas liit kaasa piiritusmeistrite eriklassi ülevaupidamisega Jänedal.

2.5.3. Masinaühistud

Masinaühistud on meie ühistegevuse vanemaid alasid. Esimene masinaühistu asutati Tartumaal Korenduse külas 1899. a. Korenduse Masinatarvitajate Ühisuse nime all. Eriti hoogne oli masinaühistute asutamine aastail 1910–1913 ja vabariigi algaastail. Olemasolevail andmeil oli masinaühistuid 1910. a. 46; 1914. a. 153; 1918. a. 173; 1920. a. 268; 1925. a. 741; 1930. a. 852; 1935. a. 758; 1938. a. 786 [84]. Esimese maailmasõja aastail oli põllumajanduse varustamine masinatega puudulik ning seetõttu ei loodud ka vastavaid ühistuid. Maareformi tõttu olid masinaühistud suurmajapidamiste likvideerimisel vajalikud, et kasutada taludes endiste mõisate masinaid. Seetõttu oli ka iseseisvuse algaastail masinaühistute juurdekasv erakordselt suur. Hiljem toimus nende juurdekasv normaalselt, näidates suuremaid tõuse 1925. ja 1935. aastal. 1925. a. võttis valitsus 1926/27. a. eelarvesse 5 miljonit marka seemnevilja puhastamise sisseseadete muretsemiseks. Seda kasutasid paljud põllupidajad ja asutasid ühistuid soodsa krediidi kasutamiseks. 1924. a. asutati ka Masinatarvitajate Liit.

Majanduskriisi ajal masinaühistute juurdekasv seiskus, näiteks 1933. a. registreeriti ainult üks uus masinaühistu. Siis aga algas tõus ja 1935.–1936. a. registreeriti neid eriti palju. Samuti muutus ühingute tegutsemise ulatus aasta-aastalt jõulisemaks ning kindlamaks. Eestis tegutsevaist masinaühistuist oli umbes kaks kolmandikku asutatud iseseisvusaastate esimesel aastakümnel, üks kolmandik jagunes peaaegu võrdselt tsaariajale ja iseseisvuse teisele aastakümnele.

Keskmiselt tuli Eestis ühe ühistu kohta 15,8 liiget. Soomes oli vastav arv 14,5. Tegutsevatest masinaühistutest asus enamik Viljandi-, Tartu-, Võru-, Viru- ja Järvamaal. Nendes viies maakonnas tegutses kolmveerand ühistute üldarvust. Ka Saaremaal oli üsna palju ühistuid, Petserimaal aga puudusid täiesti. Tihedamalt tegutses masinaühistuid Kesk-Eesti viljarikkamais piirkondades: Pilstveres, Põltsamaal, Koerus, Väike-Maarjas, ja Lõuna-Eestis Tarvastu, Helme, Sangaste, Antsla ümbruses. Ka Saaremaal oli masinaühistute levinumaks piirkonnaks sealne viljarikkaim koht — Põide ümbrus.

Oma tegevussuundade järgi jagunesid masinaühistud järgmiselt:

- a) Viljapeksumasinate ühistud ehk rehepeksuühistud. Kui iseseisvuse esimestel aastatel olid peaaegu kõikide ühistute jõumasinaiks kas hobustejõul veetavad aurukatlad või isesõitjad lokomobiilid, siis 1930. aastail toimus pööre: loobuti raskepäraselt liikuvaist lokomobiilidest ja asendati need mootorite ning traktoritega. Kasutatavaist jõumasinaist olid ühistuis 1937. a. üleriigilise keskmisena 42% lokomobiilid, 28% mootorid ja 30% traktorid [85]. Masinaühistutes olid lokomobiilid ja traktorid rohkem kasutusel Lõuna-Eestis, kuna Põhja-Eestis tarvitati rohkem mootoreid. Väiksemates ühistutes piirdus masinate kasutamine tavaliselt oma liikmetega, suuremais tehti tööd ka võõrastele.

Töötasu ühikuna figureeris Põhja-Eestis enamasti aeg, töö toimus tunnitasu alusel (1–3 krooni tund), Kesk- ja Lõuna-

Eestis aga arvestati tehtud töö kogust kas pinna-, raskus- või mahuühikute alusel. Nii oli viljapeksmine 10–20 senti vakk või 0,3–0,5 senti kilogramm. Tasu sõltus ka sellest, milliseid kulusid kandis ühistu ja milliseid ühistu liige või võõras tööandja. Kohati oli küte ja masinisti töötasu ühistu, kohati tööandja arvelt. Rohkem oli levinud praktika, et ühistu liikmed maksid väiksemate normide järgi kui võõrad.

Viljapeksmise kõrval tegelesid masinaühistud ka viljakuivatamise, sorteerimise, turbapurustamise, torude freesimise ja muuga. Selleks hankisid nad mitmesuguseid põllutööriistu, mille muretsemine üksikult oli ebatasuv ja kulukas. Ühiselt ehitati ka kuivateid. Ühistuid, kelle peategevusalaks kujunes viljakuivatamine, oli Eestis 73: Harjumaal 11, Järvamaal 21, Virumaal 2, Läänemaal 2, Pärnumaal 1, Viljandimaal 5, Valgamaal 7 ja Võrumaal 5 [86]. Masinaühistutel tuli pidevalt konkureerida eraomanikega, kes taotlesid väga mitmesuguste võtetega monopoolset seisundit. Enamikul juhtudel see neil ei õnnestunud ühistu liikmete ühise vastupanu tõttu.

- b) Jahuveskiühistud kuulusid samuti masinaühistute rühma. Neid oli suhteliselt vähe, ainult 4 (1 Pärnumaal ja 3 Saaremaal). Need olid moodsalt ehitatud ja hinnaliselt sisustatud. Tegemist oli omaaegsete suurettevõtetega. Enamus veskeid kuulus siiski eraomanikele.
- c) Segaühistuid ei olnud samuti palju. Esimesed segaühistud tekkisid pärast maareformi. Mõisate suured sepikojad jäid kasutamata ning oli otstarbekas luua nende kasutamiseks ühistud, eelkõige asunike vajaduste rahuldamiseks. Ühistu ostis või rentis sepikoja, mis üüriti edasi sepale. Ühissepikojad olid ka mitmel masinaühistul. Edaspidiseks tegevuseks kavandati töökodade võrgu arendamine [87].

2.5.4. Turbaühistud

Esimesed registreeritud turbaühistud (Vaivara, Väike-Maarja, Vändra) tekkisid Eestis juba enne Esimest maailmasõda. Vaivaras alustas turbaühing tegevust 1910. a., kus ühing rentis Auvere mõisast 30 tiinu turbaraba, ehtas sinna turbatööstuseks vajalikud hooned ja muretses sisseseaded. Esimese maailmasõja eel tegutses Eestis üheksa turbaühistut, sõja ajal tekkis juurde kaks [88]. Vaatamata turbaühistute väikesele arvule, oli turba kasutamine meie taludes juba võrdlemisi ulatuslik. Seda kasutati loomadele allapanuks ja põletusainena. Osaliselt kasutati turvast ka konserveerimisvahendina. Tõuke selleks andis mõisate eeskuju ning agronoomide ja põllumajandusajakirjade selgitustöö.

Iseseisvuse ajal hakkas turbaühistute asutamine rohkem hoogu võtma, peamiselt alusturba valmistamiseks. Riik andis selleks otstarbeks tagavaramaast turbarabasid pikaajalisele rendile. Eriti hoogsalt asutati turbaühistuid 1925.–1927. aastal, ligi 100. Kriisiaastail soikus turbaühistute asutamine. Majandusolukorra paranedes ja karjasaadustele soodsate hindade kujunemisel sai üritus uut hoogu. Eriti hoogsalt edenes uute turbaühistute asutamine 1937. aastal, milleks avaldasid tugevat mõju põllutööministri uued juhised riigi turbarabade kasutamiseks. Nende järgi asetati turbaühistud eelistatumas olukorda võrreldes teiste turbarabade rentnikega, 1938. a. lõpuks oli registris 916 turbaühingut, nendest tegutsevaid 849 ja likvidatsioonis ning tegevuseta 67 ühingut [89].

Kokku oli turbaühistutes 22 500 liiget, liikmete juurdekasv oli 1938. a. kolmekordne. Üldiselt püsis liikmete arv ühistutes võrdlemisi ühtlane. Keskmiselt oli neis 24,5 liiget. Ühistud tegelesid peamiselt alusturba muretsemisega. Kütteturba tootmisega tegeles ainult 12% ühistutest. Tolleaegses perioodikas aga tunnistatakse, et turbaühistute tegevus oli siiski võrdlemisi algeline. Nende tegevus seisnes turbaraba hankimises, nimelt riigilt rentimises ja sellega seoses olevate kulude katmises.

Turba lõikamine, kuivatamine ja kogumine toimus liikmete oma tööjõuga.

Turbatööstused olid ainult 18%-l ühistuist. Need korraldasid oma tegevuse selliselt, et ühiselt oli organiseeritud turba lõikus, kuivatamine ja kokkupanek kas palgatud tööjõuga või lepingu alusel töö väljaandmisega turba ülestöötajatele. Mehhaniseeritud suuremad turbatööstused olid 1938. a. ainult viiel turbaühistel (1937. a. kahel). Organiseeritud turbatootmine levis rohkem Viru-, Järva- ja Harjumaal, vähesel määral ka Viljandimaal, teistes maakondades olid ainult üksikud turbatootmist organiseerinud ühistud [90]. Enne Teist maailmasõda kindlustusid turbaühistud aasta-aastalt ning tööde mehhaniseerimise tase tõusis, kuigi aeglaselt.

2.5.5. Muud ühistud

Peale eelnimetatute tegutses veel mitmesuguseid põllumajandusühistuid soo, maaparanduse, maaharimise, karjamaakasutamise, linakasvatuse ja teistel aladel. Selliseid ühistuid oli 1937. a. registris 97, kuid tegutses ainult 44 [91].

Soo- ja maaparandusühistud tekkisid iseseisvuse algaastail soode kuivendamiseks ja maaparandustööde teostamiseks. Kui 1925. a. anti välja veeühingute seadus, mis lõi veeühistute asutamiseks teistsuguse korra ja kuna maaparandustööde teostamiseks olid veeühistud eelistatumad, siis hiljem ei loodud enam soo- ja maaparandusühistuid. Küll aga tekkis **maaharijate ühistuid**. Need loodi mingi maa-ala ühiselt rentimiseks ja väikemaapidajatele ühiselt või osakaupa kasutamiseks. Alevite piirkonnas olid tuntud veel alevis asuvate loomapidajate loodud **loomakasvatus- ja karjamaaühistud** ühis-karjamaa rentimiseks ja karjase palkamiseks. Liikmeilt võetavate aastamaksudega tasuti vajalikud kulutused. Mõned karjamaakasutuse ühistud ka kultiveerisid ja väetasid karjamaid.

Kui 19. märtsil 1929 võeti Riigikogus vastu asunduskapitali seadus ning vabariigi valitsus kinnitas 14. detsembril 1934. a.

asundustegevuse viisaastaku, siis hakkasid tekkima põllumajandusministeeriumi eestvedamisel uued asundused soo- ja metsamaadele. Suuremad asundused tekkisid Lepplaanes, Ilmastes, Pikavere-Suursoos, Peresaares, Silmsis, Pillapalus ja mujalgi. Asunikud organiseerisid majandusolukorra parandamiseks asundusameti ettevõttel ühistud, nimetades neid **uudismaaharijate ühistuteks**. Nende ühistute ülesandeks jäi majapidamissaaduste, majapidamistarvete ning kaupade ühisost ja -müük, turbasaaduste tootmine, põllumajandustöödeks ja majapidamissaaduste ümbertöötamiseks vajalike masinate muretsemine ja kasutamine, seemnevilja ja tõuloomade soetamine ning liikmete majandusliku ja kultuurilise olukorra parandamine. Nii oli uudismaaharijate ühistu mitmesuguste ühistuvormide segu. 1937. a. tegutses kuus uudismaaharijate ühistut, mitmed olid organiseerimisel.

Lõuna-Eesti linakasvatuspiirkonnas asutati ka **linaühistuid**, mis rentisid riigilt endiste suurmaapidamiste linaleotusveekogusid ja kasutasid neid ühiselt. Kohati ka töödeldi linu.

Põllumajandusega olid väga tihedalt seotud **karjakontrollühistud**, kelle ülesandeks kujunes piimakarja õige toitmise ja järelevalve teel tõsta lehmade piimatoodangut ning piima rasvasisaldust. 1914. aastal töötas selliseid ühistuid juba 60, neist 44 Lõuna-Eestis ja 16 Põhja-Eestis. Lõuna-Eestis oli kontrollühistutesse koondunud üle 750 põllupidaja, kelle karjades oli üle 7000 lehma. Esimese maailmasõja ajal jäi tegutsema ainult 2 karjakontrollühistut — Vändras ja Rõngus.

1920. aastast hakkas põllumajandusministeerium riiklike toetustega õhutama karjakontrollühistute asutamist. Tagajärjed ei jäänud tulemata: 1921. a. töötas juba 18 ühistut 307 liikmega (kontrolli all olevaid lehmi oli 4882), 1926. a. 182 ühistut 4125 liikmega (lehmi 33 394). Edaspidi laienes karjakontrollühistute võrk pidevalt ning need andsid oma osa Eesti karjasaaduste toodangu suurendamisel ning kvaliteedi parandamisel. 1936. a. hakkas tegutsema karjakontrollühistute liit, kelle ülesandeks jäi karjamajanduse edendamine ühisuste

koondamise, tegevuse ühtlustamise, juhtimise ja järelevalve korraldamise teel [92].

Ühistuid tegutses veelgi. Karjamajanduse arenguga käsikäes tekkisid Eestis näiteks sugupulliühistud. Peale nende tegutses veel teisi tõuloomaühistuid, mis soodustasid suurel määral tõuaretust. Alati ei kasutatud selleks muidugi ühistuvormi. 1938. aastal oli loomakasvatuseühistute koguarv 142, kuid osa neist oli tegevuseta.

Peale eeltoodute töötasid veel elektri-, ehitus-, kalameeste, aiandus- jt. ühistud.

2.6. Ühistegevuse keskasutused

Nagu eelnevalt on juba vihjatud, olid enamikus ühistegevusvaldkondades oma keskasutused. Iga ühistegelik keskasutus on eelkõige tema ümber koondunud ühistute majanduslik ja vaimne juht. Keskasutuste kaudu kristalliseerus kõigepealt nende ümber koondunud liikmesühistute vaimne pale. Selle tõttu ei olnud isegi ühistegelikud ärilised keskasutused mitte ainult majandusfunktsioonide elluviijad liikmete huvide teenimisel, vaid ka ühistegeliku ideoloogia keskusteks.

Keskühistute kaudu muutus üksikühistute tegevus ja ühistegelik koostöö homogeenseks, "kujundades endast liikumise, mille kaudu ühistegelik käsitöö muutub tööstuseks, üksikalgatus suurettevõtteks ja kus samaaegselt tegutsemise põhimõtted moodustavad ideoloogia, millest selekteerub vastava ühistegevusala filosoofia ja doktriin" [93]. Ühistegelikud keskasutused jagunesid vastavalt nende tegevuse iseloomule ja ülesannetele majanduslik-organisatoorseiks ja vaimseks, vahel need funktsioonid ka ühinesid.

Üheks keskasutuseks oli **Eesti Ühistegeline Liit**, mis loodi 1919. aastal. Selle eelkäijaks oli Ühistegevuse Nõuandmise Büroo, mis asutati juba 1913. a. Tartus korraldatud ühistegelike asutuste esindajate nõupidamise otsusel. Büroo moodus-

tati ilma juriidilise isiku õigusteta nõuandva organina "Ühistegevuslehe" juurde. Büroo järglaseks kujunes Ühistegevuse Edendamise Selts, mis alustas tegevust 1915. a. juba registreeritud põhikirja alusel. See oli esimene juriidilise isiku õigustega vaimne ühistegelik keskorgan. Liikmeiks olid nii juriidilised kui ka füüsilised isikud [94].

Ühistegevuse Edendamise Seltsi järeltulijaks sai Eesti Ühistegeline Liit (EÜL), mille asutajateks olid Eesti Tarbijate Keskühisus (ETK), Tarvitajate Ühisus Oma ja Tallinna Eesti Majandusühisus. Eesti Ühistegeline Liit registreeriti 25. novembril 1919. a. Tallinna-Haapsalu Rahukohtus. Liidul tuli kohe asuda organiseerima ühistute asjaajamise, arvepidamise ja äri- ning tööstustehnilist korda. Tuli välja töötada ja koostada kodukorrad, juhatuskirjad ning käsiraamatud ühingute liikide jaoks ja ühistu tegelastele. Et asjatundjatest oli puudus, siis asus EÜL neid ette valmistama. Kutsuti ellu "alalised ühistegevuse kursused", millest hiljem kujunes ühistegevuskool. Töötavatele tegelastele hakati korraldama täienduskursusi. Jätkati "Ühistegevuslehe" väljaandmist. Perioodiliste väljaannetena ilmusid liidu väljaandel veel nädalaleht "Ühistegelised Uudised" ja kord aastas "Ühistegevuskalender".

Suureks ülesandeks oli liidule sunduslike välisrevisjonide korraldamine ühinguis. EÜL asus arendama ka nõuandetegevust arvepidamises ja asjaajamises. Liit andis nõu ning kaitses oma ühinguid nii seadusandluses kui ka ametiasutustes. 1937. a. anti mõningad neist ülesandeist, näiteks välisrevisjoni korraldamine, üle Ühistegevuskojale. Tänuvääraseks ettevõtmiseks kujunes ühistegevuse professuuri loomine ja ülalpidamine Tartu Ülikoolis, koos Rahvapanga ja ETK-ga. See professor eksisteeris 1935. aastast kuni vabariigi lõpuni. Suurema osa töötas seal professorina Jaan Tõnisson [95]. EÜL kuulutas välja üliõpilaste auhinnatööd ühistegevuse alal. Mõned auhinnatööd avaldati trükis.

Ühistegevuse mõtte levitamisel ja süvendamisel noorsoo hulgas, samuti vastava nõuande korraldamise ja organiseerimistöö

juhtimise alal töötas EÜL juures Noorsoo Ühistegevuse Kesktoimkond. Ühistegevuse ideede levitamisel tegi suure töö ära liidu trükikoda.

Seisuga 3. detsember 1939 oli Eesti Ühistegelises Liidus 1409 kooperatiivühingut ja nende 8 keskühistut [96].

Kui 1925. a. eriseadusega tehti välisrevisjon kõikidele kooperativeühistutele sunduslikuks, siis osa põllumajandusühistuid ja põllumajandustegelasi pidas vajalikuks ühistegevuse ja põllumajanduse huvide paremaks kaitseks koondada põllumajandusühistegevust ja siduda see rohkem põllupidajate huvidega. Selleks ja põllumajandusühistutes välisrevisjoni teostamiseks loodi 1926. a. Põllumajandusliikude Ühistute Revisjoniliit, millest hiljem kujunes **Põllumajandusliku Ühistegevuse Keskliit**. See registreeriti 20. juunil 1926 ning sellest kujunes teine ühistegevuse ideoloogiline keskus Eestis, tema ümber koondus 10 keskühistut ja 1041 ühistut [97].

Põllumajandusühistegevuse organiseerimisel töötati välja vajalikud raamatupidamisvormid, juhendid, käsiraamatud, näidispõhikirjad. Konkreetsete jooksvate näpunäidete andmiseks ilmus kuukiri "Ühisjõud". Tööjõu ettevalmistamiseks pidas Keskliit üleval majanduslikku eriõppeasutust: Ühistegevuse Instituuti Tartus. See oli üheaastase õppeajaga ning valmistas ette ärijuhte, pearaamatupidajaid, raamatupidajaid, revidente jt. vajalikke spetsialiste.

Eesti Vabariigis tegutsesid veel Ühistegeliste Asutiste Raamatupidajate Ühing (1935–1940), Ühispankade Tegelaste Ühing (1928–1940), Ühiskaupluste Ärijuhtide Ühing (1928–1940), Ehitisühingute Liit (Elukorteriteehitus- ja korterikooperatiivühingute Liit 1926–1940), Tööühingute Liit (1932–1940).

Ühistegevus Eesti Vabariigis oli laiahaardeline. Ühistegelaste omavahelised suhted kujunesid küllalt ulatuslikuks ning võistluse õhinas vahel ka õige teravaks. Valitsuse esindajad andsid mõista, et need lahkkelid peaksid kaduma ja ühistegelased leidma tee omavaheliseks koostööks. Samal ajal käis

Eestis majandus- ja kutsetegevuse ümberkorraldamine kodusse. Peeti soovitavaks ka ühistegevuse koondumist Ühistegevuskotta. Vastav märgukiri esitatigi 1934. a. majandusministrile, kuna peeti soovitavaks selle allutamist majandusministeeriumile. See soov leidis rahuldamist ja 7. märtsil 1936 kirjutasidki seadusele alla peaminister K. Päts, majandusminister K. Selter ja riigisekretär K. Terras [98]. Nii loodi **Ühistegevuskoda**, mille tegevuspiirkonda kuulus kogu Eesti. Kodade süsteemi loomine toimus K. Pätsi eestvõtmisel ja oli sisuliselt sunnimeetod.

Ühistegevuskoja ülesandeid loetleti 16. Tähtsamad neist olid [99]:

- selgitada ühistegelike asutiste ja ettevõtete seisukorda ning tarvidusi;
- teatada riigi-, omavalitsus- ja teistele asutistele oma soove ning teha ettepanekuid ühistegevuse huvides ja avaldada arvamusi ühistegevusse puutuvate seaduste kohta;
- võtta oma esindajate kaudu osa riigi-, omavalitsus- ning teiste asutiste ja ettevõtete tegevusest, mille koosseisu oli ette nähtud vastav esindus;
- kutsuda ellu, pidada ülal ja valitseda ühistegelike asutiste huvides vajalikke ettevõtteid;
- korraldada ühistegelikele asutistele nõuannet;
- korraldada ja teostada ühistegelikes asutistes väliseid sunduslikke revisjone;
- hoolitseda ühistegelikes ettevõtetes tegutsevate isikute kutsehariduse ja ettevalmistuse eest;
- koguda, töötada läbi ja avaldada ühistegelike asutiste tegevust käsitlevaid statistilisi andmeid ning välja anda ühistegelikke ajalehti ja ajakirju, avaldada ühistegevust käsitlevat kirjandust jne.

Ühistegevuskoja kõrgemaks organiks oli üldkoosolek, mis koosnes ühingute poolt neljaks aastaks valitud 60 esindajast.

Üldkoosolek seadis ametisse koja nõukogu, juhatuse ja revisjonikomisjoni. Koda tegutses sektsiooniti. Sektsioone oli viis:

- 1) ühispangandus;
- 2) ühiskindlustus;
- 3) ühiskaubandus;
- 4) ühistööstus;
- 5) ühiskasutus.

Vabariigi presidendi dekreediga, millele oli alla kirjutanud tolleaegne siseminister M. Unt, lõpetati 31. juulist 1940 Ühistevuskoja tegevus ühes kõigi allorganisatsioonidega.

Oma tegevusega, peamiselt küll teoreetiliselt, toetas ühistevust **Akadeemiline Ühistevuse Selts**, mille põhikiri registreeriti 18. veebruaril 1922 Tartu Ülikooli nõukogus. Seltsi asutamiskoosolek peeti 12. märtsil 1922. a. ülikooli peahoones 27 osavõtjaga [100]. AÜS mõtte algatajaks ja õhutajaks peetakse tolleaegset õigusteaduskonna üliõpilast Karl Kornelit, kellest sai ka esimene juhatuse esimees. Tegevuse esimesel aastakümnel oli liikmeid 30–50, 1930. aastatel aga üle saja. Seltsi likvideerimise ajaks 1940. a. sügisel oli liikmeid 267. Erialalt moodustasid seltsi töös osalenuist enamuse majandusüliõpilased (45–50%), neile järgnesid arvuliselt õigusteaduskonna ja põllumajandusteaduskonna (eriti agronoomia) üliõpilased (kumbagi 20–25%). Osales ka üksikuid filoloogia-, matemaatika-, teoloogia-, meditsiini- jt. üliõpilasi (kuni 5% üldarvust).

Vastavalt põhikirjale jäi seltsi ülesandeks [101]:

- 1) selgitada ja propageerida ühistevusideid;
- 2) tutvuda ühistevusliikumisega Eestis ja välismaal, ühistuasjanduse uurimine;
- 3) kasvatada ja arendada ühistevuse tööjõudu, teadlike ühistulaste kasvatamine;
- 4) õhutada ühistevusettevõtete asutamist üliõpilaskonnas.

Nende ülesannete elluviimine korraldati toimekondade abil. Viimaseid oli seitse. Põhiliseks tegevuseks jäi uurimistöö. Selle tegemisel arvestati ühistute soove ning neilt saadi ka

materiaalset abi. Regulaarselt peeti referaatkoosolekuid. Anti välja uurimistööde kogumikku "Ühistu probleeme ja uurimisi". Neid ilmus enne seltsi sulgemist kaks (1937 ja 1938). 1940. aastal valmis põhjalik uurimistöö "Eesti krediidiühistud". Sidemetes oldi mitme naaberriigi vastavate seltside ja ühingutega. Ka ühistute majandustegevus kulges üldiselt hästi. Täpsema ülevaate annab tabel 5 [101].

* * *

Kõigest eelnevast järeldub, et vaatamata tagasilöökidele arenes ühistegevus Eesti Vabariigis laiuti ja sügavuti. Tolleaegseid ideid saab ellu rakendada tänapäevalgi. Eeskujuks tuleb võtta omaaegne tegevus paljudel majandusaladel. Saavutatust veelgi ulatuslikumad olid paikapandud sihid, mida aga ei õnnestunud teoks teha.

3. ÜHISTEGEVUS OKUPATSIOONIDE AJAL

1940. aastal kerkis idast esimene ohuline. See oli lühiajaline, kuid hävitav ja julm. Sellele järgnes läänest teine, mis kestis mõne aasta ja andis mõningat lootust. Siis aga tuli kolmas laine, mis 1951. aasta lõpuks meie ühistegevuse lämmatas. Vaatleme neid perioode lähemalt.

3.1. Allakäigu algus

Kohe pärast kommunistide võimuletulekut algas Eesti ühistegevuse lõhkumine ja ümberkujundamine. Vaatamata sellele, et NSVLs kehtivate seaduste järgi ühistegelik varandus natsionaliseerimisele ei kuulunud, ei peetud Baltikumis sellest kinni. Võõrandati ühispankade, laenu-hoiukassade ja keskpankade vara; natsionaliseeriti ühistegelike kindlustusseltside ja kindlustuskassade vara jne. Ühistegelikud kirjastused pidid lõpetama oma tegevuse, nende vara — raamatulaod, paberitagavarad, klišeed ja käsikirjad — läksid üle Riiklikule Kirjastusele või selle üksikuile kirjastustele ja müügiosakonnale [102].

Likvideerimisele määrati 218 krediidi-, 349 kindlustus-, 56 ehitus-, elamu-, vesivarustus- ja 12 tegutsevat kirjastusühistut [103]. Liikmete osamaksud jäeti tagasi maksmata. Selles avaldus jällegi paljude muude nähtuste kõrval vastuolu kirjasõna ja tegelikkuse vahel: kooperasiiooni peeti sõnades sotsialismi ehitamise üheks teeks, nüüd aga hävitati see hoolimatult. Ühispankad allusid 19. juulil 1940. a. väljakuulutatud moratoriumile. Hoiused blokeeriti, s.t. hoiustajatele anti välja vaid kuni 100 krooni (125 rubla) kuus. Asutused pidid võimude korraldusel kõik vabad rahasummad pankadesse paigutama. ETK süsteem jäi püsima, kuid see reorganiseeriti. Tarbijate

kooperatsiooni suhtes kehtestati töölikontroll. Majanduse ja tarbijate ühingutesse määrati usaldusmehed (komissarid), kelle ülesandeks sai juhatuse tegevuse kontrollimine ning "reaktsiooniliste" elementide väljatõrjumine eelkõige juhatustest.

Juba 24. juulil 1940. a. kritiseeriti näiteks "Sakalas" Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi kaubandusosakonna juhatuse tegevust, kus olevat pesitsenud "kapitalistid ja spekulandid". Nõuti nende kõrvaldamist. 14. augustil 1940 teatas ajaleht "Kommunist", et siseministri otsusega tagandati Võhma majandusühingu senine juhatus ja uue juhatuse koosseisu lülitati ka ühisuse komissar. Sama taktikat kasutati ka mujal. Uue võimu esimestest päevadest peale alustati endiste töötajate väljatõrjumist ETK juhatusest. Esimeseks sammuks sel teel oli esimehe Juhan Tootsi (suri maapaos Stockholmis) tagandamine. Ajendina kasutati 25. juulil 1940 tekkinud suurt tulekahju ETK naftahoidlas Koplis. Tema asemele paigutati 27. juulist 1940 Natsionaliseerimise Peakomitee sekretär Viktor Udam. 6. augustil 1940 järgnes ETK peajuhataja Jaan Põdra tagandamine. Tema asemele määrati kommunist Ernst Vinter. Formaalselt sai viimane juhatuse esimeheks alles 26. septembrist [104].

Alustati hiljem hästi tuntud praktikaga: Moskvast saadeti kohapeale oma "silm ja kõrv". Nimelt komandeeriti Eestisse NSV Liidu ja VNFSV Tarbijate Kooperatiivide Keskliidu presiidiumi liige D. Timofejev, kes alates 1. veebruarist 1941 kinnitati ETK juhatuse esimehe esimeseks asetäitjaks. Algas suur puhastustöö ja uute liikmete värbamine. 14. oktoobrist 1940 asutati ETK kaadriosakond, mis asus kogu üritust organiseerima. Revideeriti liikmete nimekirju ja puhastati liikmeskond "ekspluataatorlikust elemendist". Nii vähenes liikmete arv 55 000-lt 48 000-ni. Samal ajal oli suurearvuline aktiiv rakendatud uute liikmete värbamiseks proletariaadi hulgast. 25. veebruariks 1941. a. oli liikmete arv tõstetud 73 000-ni ja märtsi keskpaigaks juba 112 000-ni [105]. Kogu see töö käis uute võimuorganite kontrolli all ja juhtimisel, ka Moskva

suunamisel. 15. jaanuaril 1941. a. anti välja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus tarbijate kooperasiiooni kohta Leedu, Läti ja Eesti NSV-s. Selles kohustati organiseerima neis vabariikides kooperatiivid vastavalt NSV Liidus kehtivale korrale.

Endised ühistute kogenud juhid vallandati, suur osa vangistati. Hulk neist küüditati Venemaale või mõrvati. Ühistegevuskoda kaotas bolševismi ohvritena 23 inimest. Hukkusid ühistegevuse juhid Jaan Tõnisson, Jaan Põdra, Jaan Hünerson. Uuele võimule ebaustavaks peetud tõrjuti ETK keskaparaadist välja varem läbiproovitud võttega: kõigi töötajate vallandamisega arvates 30. aprillist 1941, mis tehti teatavaks 31. märtsil. Juba samal kuupäeval komplekteeriti keskaparaadi uus koosseis [106]. Ühistute juhtimine anti asjatundmatute kätte. Mõnest kujunes hiljem asjalik töömees. ETK tööstustest enamik riigistati. Ühistud kaotasid suured varandused ka sõja ajal. Taganemisel hävitas Vene sõjavägi koos kohalike võimuesindajatega palju vara: rüüstati kauplusi, põletati hooneid ja tühjendati kassasid. Sõja käigus kaotused kasvasid.

Tabel 6

**Ühistute ja keskühistute kahjude kogusumma
jagunemine (mln. rbl.) [107]**

Krediidiühistud	23,3
Kindlustusühistud	2,6
Ostu-müügiühistud	56,0
Piimaühistud	18,6
Kartuliühistud	5,2
Lihamüügiühistud	1,5
Munaühistud	1,6
Elektriühistud	0,1
Masinaühistud	0,3
Tubakaühistud	0,1
Mitmesugused muud ühistud	0,7

K o k k u

112,0

Need andmed pole aga täielikud. Sõjaajal ei tehtud uusi uurimusi ning hiljem ei tehtud seda poliitilistel põhjustel: ei saanud ju oma purustuste ulatust välja tuua. 112 miljonist rublast langes 62% keskühistu ja 38% kohalike ühistute arvele.

Nagu juba eelnevalt märgitud, likvideeriti ka ühistegevuse vaimsed keskused: Ühistegevuskoda (31. juulil 1940), Eesti Ühistegeline Liit (15. oktoober 1940), Akadeemiline Ühistegevuse Selts jt.

Nõukogude Liidus loodi ka kolhoosid kui ühistuvormid. Kuid neid ei loodud vabatahtlikult, vaid hirmu survele. Pealegi kehtis see süsteem rangete korraldusreeglite alusel. Kolhooside loomine ei saanud enne sõda Eestis jalgu alla. Loodi mõningad algatusgrupid ja 1941. aasta suveks oli Eestis loodud kümme-kond kolhoosi, mõned ühise maaharimise ühingud ning kaluri-artellid. Kolhoosid rajati Narva taha ja Petseri ümbrusesse.

3.2. Ühistegevus Saksa okupatsiooni ajal

Nõukogude vägede väljakihutamise järel pandi lootusi Eesti Vabariigi taassünnile. Seda aga ei juhtunud. Saksa okupatsioonivõimud ei tunnustanud mingit siinset omavalitsust. Ka ühistegevust endisel kujul ei õnnestunud taastada. Järgida tuli Saksamaa praktikat. Et Saksamaal oli lubatud ühistegevus põllumajanduse valdkonnas, siis tuli seda järgida ka Eestis. Saksamaal oli loodud 1933. aasta septembris Riigitoitlusamet, millele allutati kõik põllumajandusühistud ja keskühistud.

Eestis alustas 1941. a. tegevust Tallinna Majanduskomando (*Wirtschaftskommando Reval*). Selle 1941. aasta 19. septembri otsusega loodi ühistegevuse korraldamiseks ja juhtimiseks Põllumajanduslik Ühistute Keskliit (*Zentralverband der landwirtschaftlichen Genossenschaften*) [108]. Põllutöödirektori 15. detsembri 1941. aasta määruse alusel kuulusid keskliidu juhtimise ja järelevalve alla [109]:

- 1) kõik kooperatiivühingute ja nende liitude kohta käivate seaduste põhjal registreeritud, majanduses tegutsevad ühistud ja nende liidud, kuivõrd need olid registreerimiskohuslikud;
- 2) ettevõtted, millel oli ühistegelik vorm enne 21. juunit 1940. a.;
- 3) muud ettevõtted, vaatamata nende õiguslikule vormile, mis kuulusid tervelt või peamiselt registreeritud ühistuile või nende liitudele või mille osatähtede enamik kuulus ühistuile või nende liitudele.

Põllumajanduslike Ühistute Keskliidu ülesandeks seati:

- 1) juhtida ja korraldada kõikide põllumajandusühistute kooskõlalist funktsioneerimist ja hoolitseda nende korrapärase majandusliku tegutsemise eest;
- 2) anda kõikidesse põllumajandusliku ühistegevuse erialadesse puutuvates küsimustes majanduslikku, tehnilist ja administratiiv-organisatoorset ning juriidilist nõuannet;
- 3) hoolitseda põllumajandus-ühistegelikes ettevõtteis tegutsevate isikute kutseoskusliku hariduse täiendamise ja uute vajalike ametnike õigeaegse ettevalmistuse eest, avades selleks vastavaid õppeasutusi ja korraldades kursusi ning instrueerivaid nõupidamisi;
- 4) korraldada ja teostada kõikides põllumajandusühistutes ja nende keskasutustes seaduses ettenähtud sunduslikke välisrevisjone;
- 5) selgitada ja uurida põllumajandus-ühistegelike ettevõtete seisukorda, koguda ja töötada läbi ning avaldada ühistegelike asutiste olemust ja tegevust käsitlevaid statistilisi andmeid ning aruandeid;
- 6) anda välja ühistegelikke ajalehti ning ajakirju, kirjastada ühistegevust käsitlevat kirjandust ja välja töötada ning trükkida ühistutele vajalikke blankette ja formulare;
- 7) korraldada põllumajandusliku ühistegevuse küsimuste alal nõupidamisi ja ühistegevuspäevi, teha ühistegelikku selgitus- ja organiseerimistööd;

- 8) organiseerida ja teostada vahetalitust ühistegelikele asutustele vajalike tööjõudude leidmisel ja juhatada neil asjatundjaid ning asutada vahekohtuid;
- 9) esindada põllumajanduslikku ühistegevust ja võtta osa oma esindajate kaudu omavalitsuse ja teiste asutiste ning ettevõtete tegevusest, mille koosseisus on ette nähtud vastav esindus.

Keskliidus oli neli osakonda: üldosakond, teaduslik-organisatoorne osakond, õppe- ja nõuandeosakond ja revisjoniosakond [110]. Kuna üldkoosolekute pidamine oli keelatud, määrati ühistutele juhatused. Üldkoosolekute pidamise keeld tühistati alles 23. märtsil 1943. aastal [111].

Kuni selle ajani tegutsesid liidus registreeritud ühistud endise põhikirja ja kodukorra kohaselt. Endised Eestis elavad liikmed säilitasid oma liikmelisuse. Ka nõukogude võimu ajal värvatud liikmed võisid liikmeks edasi jääda. Neil tuli aga osamaksu täiendada põhikirjas ettenähtud osamaksu summani. Osamaksu arvestamisel soovitati võrdsustada Eesti kroon riigimargaga. Näiteks kui põhikirjas oli osamaks ette nähtud 30 krooni (30 riigimarka), liige oli nõukogude perioodil tasunud osamaksu 25 rubla (2,5 riigimarka), siis pidi ta juurde maksma 27,5 riigimarka ehk 275 rubla. Suurem osa 1940–41 vastuvõetud liikmeist arvati siiski ühistutest välja.

Põllumajandusühistute liidu direktoriks määrati ühistegevusköja omaaegne peasekretär Artur Ekbaum (1903–1976). Pärast sõda töötas A. Ekbaum kuni 1949. aastani Rootsis, siis siirdus Kanadasse. Kuni pensionile minekuni 1972. aastal oli ta Toronto Ontario Põllumeeste Ühistegeliku Kindlustusasutuse teenistuses. Sealseks suurimaks ettevõtmiseks oli tal Toronto Eesti Ühispanga organiseerimine ja selle juhtimine presidendina 1954. aastast kuni surmani 1976. aastal.

Detsembris 1942 allutati kogu Eesti ühistegevus riigikomissari vastava määrusega Ida-alade Ühistegevuse Liidule, mis asus Riias. Viimasele allutati ka Põllumajanduslikkude Ühistute Keskliit. Ida-alade ühistegevuses valitses ainuisikuline juhti-

mine: liidu president (viitsešeff Matthiesen) kinnitas ainu-isikuliselt liidu põhikirja, nõukogu isikkoosseisu ja ametnikud. Vastavalt põhikirjale asutati Baltimaades all-liidud. Alates 10. detsembrist 1942 kandis see Eestis nimetust Eesti kindralkomissari-piirkonna ühistute Liit [112].

Liidu juhatajaks määrati riigisakslane dr. Werner Hofmann, kes oli ühtlasi ühistegevuse referent kindralkomissari juures ja liidu esindaja-vahendaja Ida-aladel Ühistegevuse Liidu ja teiste Saksa asutuste juures [113]. Eelmainitud liit kitsendas tunduvalt Põllumajanduslikkude Ühistute Keskliidu õigusi. Vaatamata kitsendustele suudeti siiski tööd teha. 23. märtsil 1943 kaotati ka ühistute peakoosolekute pidamise keeld ning see viis tegevuse lähemale ühistegevuse olemusele.

1944. aastal töötas Eestis 15 keskühistut ja suuremat ühistut. Nendeks olid [114]:

1. *Eesti Tarvitajateühistute Keskühisus* — ETK — mis varustas ühistuid vajalike kaupadega, toimetas põllumajandus-saaduste, eriti teravilja, kartuli, aed- ja juurvilja, õlgede, heinte ja nahkade kokkuostu, tootis mitmesuguseid kaupu oma tööstusettevõtteis. ETK-s olid järgmised ettevõtted: Kopli Masinatehas, Keemiatahas “Orto”, paberitehas, tubaka ja paberitoodete tehase grupp (tubakatehas, paberossikestatehas, karbitehas), remonditöökoda, elektromehhaanika töökoda, elektrifitseerimisbüroo), kehakattetehaste grupp (pesutehas, rätsepatöökoda, kingsepatöökoda, sadulsepatöökoda, jalanõudetööstus), toidutehaste grupp (biskviiditehas, kohvitehas, maitseainete pakkekoda) ning Põltsamaa majapidamine, veini- ja konservitehas.

2. *Piimaühingute Kesклиit Võieksport* omas piimasaaduste ostu ja müügi ainuõiguse, varustas piimaühistuid sisseseadmetega ja remontis neid.

3. *Aedvilja Keskühisus* ostis kokku aiasaadusi ja töötles neid. Üle riigi oli 209 kokkuostupunkti.

4. *Eesti Kalurite Keskus* oli kalurite majanduslikku ja kultuurilist tegevust arendav ja kogu Eesti kalamajandust korral-

dav ning juhtiv keskühistu (müük, turustamine, töötlemine, kalurite varustamine).

5. Linnusaaduste Tootjate ja Muna Ühingute Keskliit *Eesti Munaeksport*, linnusaaduste kaubanduse keskus, korraldas ainuõiguslikult muna- ja muude linnusaaduste kaubandust. Juhtis ja korraldas haudejaamade tööd ning organiseeris uusi haudejaamu.

6. Ühing *Eesti Lihaeksport* oli ühistegelik elusloomade, liha ja lihasaaduste töötlemise ja turustamise keskus.

7. Kaubanduslik Keskühisus *Estonia* oli liha, villa ja lina-seemne ostu-müügi keskus.

8. *Kartuliühingute Liit* kujunes Eesti ühistegelike piiritustehaste keskuseks. Juhtis toorpiirituse tootmist ja transporti, korraldas piiritustehastes toormaterjalide kokkuostmist.

9. *Eesti Peapank* oli avalik-õiguslik krediidiasutus ja ühtlasi ühispankade ja ühistute keskkassa.

10. *Põllumeeste Keskpank* finantseeris ühistuid ja üksikpõllumehi, oli põllumajanduslik ühispank.

11. *Eesti Rahvapank* oli ühistegelikuks keskpangaks. Selle liikmeteks olid 7 keskühistut, 96 ühispanka, 29 tarbijäühistut, 8 piimaühistut, 2 kartuliühistut, 2 masinaühistut, 4 korteriühistut, 3 omavalitsusasutust ja 7 mitmesugust muud ühistut. Kokku tuli neid 158.

12. *Põllumajanduse Mehhaniseerimise Keskühistu* abistas keskühistu liikmeid (masinaühistuid, elektriühistuid) mitmesugustes küsimustes. Riigis tegutses umbes 500 masinatarvitajate ja 150 elektriühistut.

13. *Turbaühingute Liit* hoolitses turbaühistute turbatootmise arendamise eest, andis turbaühistutele nõu nende erialase tegevuse edendamiseks ja varustas neid tarvilike vahenditega.

14. *Eesti Seemnevilja Ühisuse* ülesandeks jäi seemnekasvatuse korraldamine sellekohaste lepingute alusel põllupidajatega, seemnevilja kokkuostmine normide täitmise alusel ja edasiandmine turukorralduse valitsuse juhiste kohaselt ning seemnekaubanduse korraldamine üleriigilises ulatuses.

15. *Põllumajanduslik Kirjastusühistu Agronoom* kirjastas ühistegevusälaseid raamatuid, ajakirju ja rakendustrükiseid. Tegeles ka raamatute ja ajakirjade tellimise ning kauplemisega. Omas trükikoda.

Põllumajanduslike krediidiühistute korraldamise tegi pangandusvolinik ülesandeks Eesti Maapanga juhatajale (M. Köstner). Vastavalt viimase korraldusele määrati igasse põllumajanduslikku krediidiühistusse vastutav ajutine juhataja. Peale põllumajanduslike krediidiühistute jäid tegutsema veel mittepõllumajanduslikud ühistegelikud krediidiasutused, arvult seitse: Eesti Rahvapank, Tallinna Majaomanikkude Pank, Nõmme Majaomanikkude Pank, Narva Majaomanikkude Pank, Tartu Eesti Majanduspank, Pärnu Eesti Laenu-Hoiuühisus ja Valga Ühispank [115]. Kõik maal asunud laenuhoiukassad lõpetasid oma tegevuse ja liideti oma piirkonna põllumajandusliku krediidiühistuga. Üldse jäi Eestis tegutsema 103 ühistegelikku krediidiasutust.

Esialgse kava järgi pidi Eesti Maapanga ülesandeks jääma pikaajalise krediidi andmine, kuna põllumajanduslikele krediidiühistuile oleks jäänud lühiajalise krediidi korraldamine. Põllumajanduslikud krediidiühistud võisid hoiuseid vastu võtta kõigilt ja anda laenu peale põllumajandusliku otstarbe ka käsitöölisele, majaomanikele, kaupmeestele ja muudele ettevõtetele ning teha kõiki muid vajalikke pangaoperatsioone.

Eesti Maapank pidi hakkama andma pikaajalist laenu eeskätt sõjas kannatada saanud taludele ning põllumajandusettevõtetele. Laenuvajajaid oli küllalt palju, Eesti Maapanga ankeedist selgus, et põllumajanduslaenu vajas umbes 4000 talumajapidamist ligikaudu 220 miljoni rubla (22 miljoni riigimarka) ulatuses, sellest sooviti ärapõlenud taluhoonete ülesehitamiseks kulutada 185 miljonit rubla [116]. Need kavad ei täitunud.

Peagi hakati ühispankadele tegema küllalt täpseid ettekirjutusi, mis piirasid nende tegevusvabadust. Nii lõpetati ühistegelike keskpankade krediiditegevus ja keskpanga funktsioonid anti

täielikult sakslaste *Gemeinschaftsbank*'ile. Eestlased jäid sellega oma rahakoti valitsemisest ilma [117].

Laialdane oli ühistegevus kalurite hulgas. Enne sõda, iseseisvuse ajal, puudus kaluritel püsiv ja tugev keskorganisatsioon. 1922. aastal suurte raskuste järel loodud Kalurite Ühiste Keskliit suutis tegutseda vaid kolm ja pool aastat ning oli siis majandusraskuste tõttu sunnitud oma tegevuse lõpetama. Ka Kalanduskoja asutamine ei suutnud anda kalureile oma tugevat keskorganisatsiooni.

Kalurite organiseerimine algas uuesti 1942. aasta aprillis Eesti Kalurite Keskuse loomisega. Tol ajal tegutses kalurite ühistuid 11, neist oli elujõulisi 6–8 (Pärnumaa Kalurite Kooperatiiv “Jahta”, Pärnu-Raeküla Kalurite Ühistu “Laine”, Saaremaa Kalurite Ühistu, Neeme Kalurite Majandusühistu, Prangli-saarte Kalameeste Ühisus). Enamus okupatsiooni ajal tegutsenud kalurite ühistutest loodi 1942. aasta teisel poolel [118]. 1942. aasta lõpuks oli 41 kalurite ühistut ja need paiknesid [119]:

Viru rannikul	8
Harju rannikul	10
Läänerannikul, Vormsis ja Hiiumaal	3
Saaremaal, Muhus	8
Pärnu rannikul ja Kihnus	4
Peipsi rannikul	4
Võrtsjärvel	3
Vagula järvel	1

K o k k u

41

Ühistute Liidu Õppe- ja Nõuandeosakonna juhataja A. Kruusi väitel oleks olnud vaja tööle rakendada veel 13 ühistut. Eesti Kalurite Keskuse juhatause esimehe O. Männa andmeil oli aga 1943. aasta algul tegutsevaid kalurite ühistuid 49. Kalatoodangu suuruselt oli esikohal Prangli saarte oma (660 000 kg kala), toodangu väärtuse järgi seisis esikohal Pärnu “Jahta” (186 000 riigimarga eest) [120]. O. Mänd kinnitas ka, et 1943.

aasta aprilliks oli Eesti kalurkond 100% organiseeritud ühistutesse [121]. Kokku oli riigis organiseeritud 87 kalavastuvõtupunkti.

Säärane suur organiseeritus kalurite hulgas tulenes vajadusest ja käsust. Nad pidid turustama oma püügi ametlikult ja said siis varustuse ühistute ning Eesti Kalurite Keskuse kaudu. Varustust müüdi kalureile vastavalt antud kala väärtusele: 100 marga kala kohta võis kalur osta 15 marga eest kaupa [122]. Kala püüdsid ka riiklikud organisatsioonid. 1942. aasta kalatoodangu väärtuseks hinnati näiteks 9500 tonni (2,2 miljonit riigimarka). Ühistute kalatoodang oli 4700 tonni 1,2 miljoni marga väärtuses [123].

Ühistud andsid 1942. aastal kala järgmiselt (tonni) [124]:

turska	2176,1
räime	963,0
kilu	343,1
ahvenat	414,2
koha	159,1
lesta	144,5

Vääriskala anti samal ajal (kg):

lõhet	4059
forelli	993
silmu	1151
angerjat	82815

Kaluriühistud andsid sõja ajal suure panuse eestlaste toidulauale.

Töötavaid masinaühistuid loeti 1. novembril 1942 kokku 472 ehk keskmiselt kaks iga valla kohta. ETK peakoosoleku aruandest aga selgub, et organisatsiooni läbimüük oli 1942. aastal 41,4 miljonit riigimarka ja ETK tööstusettevõtted lasksid välja kaupu 8 miljoni riigimarga väärtuses.

Mis puutub ühistute arvu, siis 1942. aasta kohta on olemas koondandmed (vt. tabel 7) [125].

Ühistute endine maksustamise kord kaotati ja 1. jaanuarist 1942 kuulusid ühistegelikud ettevõtted maksustamisele korporatsioonimaksuga. Seda tuli teha ettemaksudena 30% ulatuses kasumist Eesti Omavalitsuse arvele Eesti Pangas veerandaastate osamaksude näol. Peale selle oli käibemaks, mida maksti 1–3% käibest vastavalt Ida-alade käibemaksu määrusele. Ühistud maksid ka sotsiaalkindlustus-, palgatulude, kutsekogu sisseastumis- ja liikmemaksu [126].

Hindade määramisel võeti aluseks 22. juuni 1941. aasta hindade tase. Saaduste hindu ei saanud ise määrata, need kinnitas Eesti Hindade Asutus. Siin kehtivad hinnad pidid olema kindlas vahekorras Saksamaal kehtinud hindadega. Hindade tase Eestis kujundati 60% ulatuses Ida-Preisimaal kehtinud hindade järgi [127].

Sakslaste surve ühistegevusele suurenes pidevalt. Keskasutustele, samuti ühistuile pandi peale mitmesuguseid lisakohustusi, nagu põllumajandussaaduste normimüügi kontrollimine ja tarbekaupade jaotamine. Nii pidi ETK süsteem kokku ostma teravilja, kartulit, aedvilja, marju, toornahku ja koresööta. Vastuolud Saksa võimumeeste ja Eesti ühistegelaste vahel süvenesid. Viimaste suhtes kasutati aegajalt isegi sunnimeetodeid. Vaatamata rangetele ettekirjutustele jäid Eesti ühistege-likud organisatsioonid siiski kohalikke huve ja vajadusi arvestavateks.

3.3. Tagasimine ja paigalseis

1944. aasta sügisel langes Eesti uuesti Nõukogude Liidu okupatsiooni ohvriks. Algas massiline põgenemine kodumaalt [128]. Peale eriteadlaste ja aktivistide kaotuse kas maalt lahkunute või hukkunute näol lisandusid veel materiaalsed kaotused. Nii hävis õhurünnakute tagajärjel ETK peakontorihoone koos

Tabel 7

Töötavate ühistute arv Eestis 1. 11. 1942
(Maakondade järgi koos linnadega) [125]

Ühistu liik	Viru- maa	Järva- maa	Harju- maa	Lääne- maa	Saare- maa	Pärnu- maa	Viljandi- maa	Tartu- maa	Vaiga- maa	Võru- maa	Peseri- maa	Kokku
Aedviljatühistu			1	1		1		1	1			5
Elamuühistu			41					1				42
Elektriühistu	13	2	25	1		3	7	8				59
Kaluritühistu	6		6	3	5	3	1	7	1	1	1	34
Kartuliühistu	31	19	15	1			2	3	1	5		77
Kirjastusühistu			6	1		2	2	3				14
Krediiditühistu	15	9	12	9	4	10	9	17	6	8	4	103
Majandusühistu	40	15	30	16	20	10	15	15	3	8	3	175
Masinaühistu	56	44	43	6	30	32	78	70	45	67	1	472
Matsekassa	1		1			1			1			4
Muriühistu	8	6	6	5	2	6	4	8	3	6		54
Pimraühistu	25	20	24	13	9	39	40	39	7	20	1	237
Turbaühistu	79	93	85	35	8	30	69	116	10	61	9	595
Tõuloomaühistu	6	4	1	2	2	4	4	2	1	2		28
Tööühistu			22			3	1	1				26
Muu ühistu	6	2	10			2	2	1		2		25

samas majas olnud pudu-, pesu-, riide-, peenraua- ja toidulaoga. Kannatada sai tubakatehase ja Reimani tänava vahel olnud hoonete grupp, kus paiknesid kohvitehas, trükikoda "Ühistrükk", majatarvete ladu, puidutöökoda jm. Purustusi ja põlemisi oli ka mujal. Ajaloolaste õnnetuseks hävisid õhürünnaku ajal peakontorihoones olnud arhiiv ja arveraamatud, samuti Uus-Hollandi t. 7 paiknenud vanemad arhiividokumendid.

Pärast nõukogude võimu kindlustamist taastati Eesti territooriumil 10 tarbijate kooperatiivide maakondlikku liitu. Petseri maakond ühendati Vene NFSV-ga ja on Venemaa koosseisus tänaseni. Esimesed maakondlikud liidud alustasid tegevust juba 1944. a. septembri lõpul, oktoobri algul. Paralleelselt hakkas tegutsema ka 155 tarbijate kooperatiivi. Juhatused komplekteeriti ustavatest või vähemalt lojaalseist isikuist. Neil ei jätkunud aga erialaseid teadmisi. Midagi oli tehtud Jegorjevski õppekombinaadis, kuid uued ei suutnud asendada lahkunud erialaste teadmistega inimesi.

Jegorjevskist Tallinna toodud kooperatiivkaubanduse õppekombinaat anti 1. jaanuarist 1945 tagasi ETKVL-le ja nimetati selle õppekursuste kombinaadiks. 1. oktoobrist 1945 nimetati õppeasutus ETKVL Kooperatiivkaubanduse Kooliks ning hiljem, 1. jaanuarist 1960 töötas ETKVL-i Kooperatiivkooli nime all. Sealt tuli palju tublisid ühistegelasi, kellest hulk töötab tänapäevani.

Ka sõjajärgsel perioodil sai kooperatsioon tunda võimude omavoli. Nii võeti ETKVL-lt ära Tallinna Paberivabrik, tubakavabrik "Ahto", biskviiditehas. Kehtiv seadusandlus pidi aga kaitsma kooperatiivset omandit. 22. aprillil 1945. a. toimus ETKVL-i II kongress, kus pandi paika põhisuunad. Olulisi muudatusi toimus pärast 1. novembrit 1950, kui endiste maakondade asemele moodustati 39 rajooni. Tarbijate kooperatsioonis muudeti maakondlikud liidud rajoonide liitudeks, mida sai 34. Liitu ei moodustatud viies rajoonis, neis igas jäi tegut-

sema vaid üks tarbijate kooperatiiv. Peale kaubanduse tegeldi ka varumise ja tootmisega [129].

Koos rajoonide liitmisega muutusid ka kooperatiivide liidud. Toimusid muudki ümberkorraldused. Vaatamata plaanimajandusele ja rangetele ettekirjutustele säilis ETKVL-i süsteemis demokraatlikum ja vabam vaim, mis innustas seal paremini töötama. Tartu Ülikooli majandusteaduskonna lõpetajad võitlesid kohtade pärast kooperatsioonisüsteemis.

Formaalselt jätkus ühistegevus ka maal kolhooside vormis. Enne Teist maailmasõda ei õnnestunud Eestis praktiliselt kolhoose luua, sellega hakati pihta alates 1947. aastast. Aluseks võeti V. Lenini kooperatsiooniplaan, mis nägi ette talurahva koondumise enne turustus-varustuskooperatiividesse, et nad kohaneksid ühistööga, ja seejärel luua tootmiskooperatiivid. Nii Venemaal kui ka Eestis mindi esimesest etapist üle kiirustades ning mõlemal pool aeti talurahvas kolhoosidesse nii majandusliku kui ka poliitilise sunniga.

Kolhoosidesse mitteastunuile kehtestati kõrged maksud, eriti nn. kulaklikele majapidamistele. 1949. a. märtsiküüditamine oli aga otseseks talurahva hirmutamiseks. Pärast seda astuti paratamatult kolhoosi. Kolhoosid, mida ei loodud vabatahtlikult, vaid sunniviisil, ei saanud ka vaba tegutsemisvõimalust. See süsteem püsis rangete plaanide ja parteikomiteede korralduste alusel. Täie õigusega on prof. Karl Inno nimetanud säärast süsteemi poolühistuliseks.

Algul olid kolhoosid väikesed, peagi hakati neid ühendama. Pidevalt kasvas ka sovhooside, s.t. riigimajandite arv. Viimase paari aastakümne olukorrast annab pildi tabel 8 [130].

1980. aastatel kolhooside arv suurenes mõnevõrra, kuid see ei muutnud üldpilti. Mõnedes rajoonides oli alla 10 kolhoosi: 1989. a. Valga rajoonis 7, Hiiumaal 6, Ida-Virumaal 9 jne. Kuna Eestis mindi teistest liiduvabariikidest varem üle garanteeritud töötasule ning rahalisele tasule kolhoosides, siis nõu-

kogude võimu viimastel aastatel maatöötajate materiaalne olukord paranes. Kadus aga peremehetunne.

Tabel 8

Kolhooside ja sovhooside arv Eestis

	1970	1980	1985	1988	1989
Kolhoose kokku,	317	151	150	181	200
sealhulgas					
kalurikolhoose,	25	8	8	8	8
neist tegeles ka põllu-					
majandustootmisega	12	6	7	7	7
Sovhoose	171	158	152	136	126

Muud ühistulised vormid suretati pikaks ajaks välja. See tähendas eraalgatuse ja initsiatiivi suretamist, mis oli iseloomulik kogu nõukogude majandussüsteemile.

Eelöeldu kehtib ka pangasüsteemi suhtes. Juba 1940. aasta natsionaliseerimise deklaratsiooniga riigistati 86 ühispanka. 26. juulil ja 6. augustil 1940. a. kinnitas valitsus kaks pankade natsionaliseerimise nimekirja [131]. NSV Liidu Põllumajanduspanga Eesti Vabariiklik Kontor loodi 23. oktoobril 1940 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega. See moodustati Eesti Maapanga, Eesti Maakrediidiseltsi ja natsionaliseeritud ühispankade vara baasil. Viimaste baasil pidi vabariiklik kontor organiseerima 60 põllumajanduslikku krediidiühingut [132] ning hiljem laiendama seda võrku kuni 120-ni [133].

Pärast Saksa okupatsiooni tegi Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 4. novembri 1944. a. määrusega nr. 250 NSV Liidu Riigipanga Eesti Vabariiklikule Kontorile ülesandeks taastada sama aasta lõpuks ennesõjaaegne põllumajanduslike krediidiühingute võrk. 1941. aastal tegutses Eestis 111 põllumajanduslikku krediidiühingut [134]. 1944. aasta lõpuks oligi taastatud 102 põllumajanduslikku krediidiühingut, kuid juba 1949. a.

lõpuks olid need kõik oma tegevuse lõpetanud [135]. Viimaste aktivad ja passivad anti üle NSV Liidu Põllumajanduspanka Vabariiklikule Kontorile, funktsioonid pandi NSV Liidu Põllumajanduspankade osakondadele [136]. Vastavalt NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusele likvideeriti 1959. a. NSV Liidu Põllumajanduspank koos vabariiklike, kraide ja oblastite kontoritega ja rajoonide osakondadega. Funktsioonid anti üle riigipanga osakondadele [137].

Eesti NSV Ministrite Nõukogu 25. juuli 1950. aasta määruks nr. 648 oli kirjas: “Kuna talundite valdava enamuse ühinemise tõttu kolhoosidesse ja Eesti NSV Liha- ja Piimatööstuse Ministeeriumi asutamise tõttu kaotas vabariigi põllumajanduslik ühistegevus tootmisorganisatsioonina oma tähtsuse, likvideerida 1950. a. jooksul kogu põllumajandusliku ühistegevuse süsteem Eesti NSV-s.” Juba varem, 26. juunil 1950. a. ilmus sama organi määrus nr. 560, mille järgi Põllumajandusliku Ühistegevuse Keskliidul tuli 5. juuliks 1950. a. Eesti NSV Liha- ja Piimatööstuse Ministeeriumile tasuta üle anda Loomakasvatus-Piimaühistute Liidu ettevõtted ja organisatsioonid koos neile kuuluvate hoonete, ehitiste, seadeldiste, inventari, transpordivahendite, taaratagavara, materjalide, tooraine ja kütusega ning 1950. aastaks määratud tootmisplaanidega.

Sellega jätkati vana traditsiooni: ka 1940. a. natsionaliseerimine toimus tasuta. Näiteks valitsuse otsusega 26. juulist 1940 riigistati 103 pank, neist enamus ühispangad. Ka nende hooned ja varad võeti üle tasuta ning ühispankade hooneid pole tagastatud tänaseni. Midagi uut polnud ka selles: omal ajal toimiti samuti Nõukogude Liidus, kuigi kooperatiivne omand pidi sotsialismi tingimustes säilima.

Tootmisalane ühistegevus ei surnud siiski päris välja. Eestis organiseeriti majanditevahelised ehitusorganisatsioonid: kolhooside ehituskontorid (KEK-id), tegutsesid samalaadsed sea- vabrikud, jõusöödatehased, majanditevahelised sanatooriumid

jne. Kuid ka need jäid poolühistulisteks ettevõteteks, sest riigivõim sekkus küllalt sageli nende tegevusse.

Aastakümned tõestasid kogu eksisteerinud majandussüsteemi võimetust ja küündimatust edasiminekuks ning nõukogude kooperasiiooni väärastunud olemust. Paigalseisule järgnes tagasimineku.

3.4. Ühistegevusest pagulaste hulgas

Nõukogude okupatsiooni eel õnnestus paljudel ühistegelastel Eestist lahkuda. Välja kistud oma kodust, ilma jäetud varandusest, hakati heietama mõtteid ühisabist, ühistute loomisest. Stockholmis, kus asus rohkesti endisi juhtivaid ühistegelasi, asutati juba 1945. a. Eesti Komitee majandussektiooni juurde ühistegevuse allsektioon. Selle organite valimisest võttis osa 78 ühistegelas ja see tegutses pikka aega Artur Reintamme juhtimisel [138]. Ka mujal avaldus ühistegelik vaim. Võeti osa Rootsi ühistegelike organisatsioonide tegemistest, loodi Eesti Laenu-Hoiu Ühisus, mis tegutseb tänapäevani. Veel üks huvitav detail, mis pole olulise tähtsusega ühistegevusele, kuid näitab ühistegeliku vaimu säilimist Rootsis elavate eestlaste hulgas. 1957. aastal otsustasid Stockholmis elavad ETK endised töötajad A. Reintamm, J. Toots, V. Saluste, J. Roosme, K. Maidra, J. Hõbeda, R. Ambros, K. Ormus, I. Soobik, M. Truusõot, K. Siig, K. Lehola, J. Kütt, H. Marandi ja A. Ventsel asutada nn. haamriühingu. Viimase kodukorra järgi oli haamer paguluses viibivate ETK pere liikmete ühistunde ja ühtekuuluvuse sümboliks. Haamer oli ühisvara, mida valvas ja hoidis üks ühingu liige. Kokkusaamistel anti haamer üle ja selle saaja oli nagu esimees, ta organiseeris uue kokkutuleku.

Ühingu viimane koosolek peeti 8. oktoobril 1976. aastal. Liikmed olid enamuses surnud. Viimasena hoidis seda haamrit Alfred Ventsel kuni 1993. a. novembrini. Vastavalt ühingu kodukorra punkt 3-le: “kui ring hakkab kunagi täis saama ja haamer jõuab viimase mohikaanlase kätte, siis on viimasel

õigus haamri edasiandmiseks isikule või organisatsioonile, keda ta peab väarikaks ühistegeliste põhimõtete edasikandjaks.” 13. novembril 1993. a. andis A. Ventsel haamri üle Akadeemilisele Ühistegevuse Seltsile.

Saksamaale pääsenud ühistegelased tundsid esimestel pagulas-aastail suuri raskusi. 1946. aastal hakati pagulaslaagrite toitlusalude halvenemisel organiseerima tarbijateühistuid, mis aitasid kaasa laagrielanike toidu- ja tarbekaupadega varustamisele. Tarbijate ühistud tekkisid Kemptenis, Aschaffenburgis, Ambergis, Münchenis, Geislingenis. Tarbijateühistuile lisandusid kunstiühistud rakenduskunstiesemete valmistamise ja müügi organiseerimiseks. 1948. a. kevadel asuti ka ühistegelaste kutsealalisele koondamisele ühistegevuse alal täiendamise, emigratsiooni küsimuste selgitamise, eestlaste hulgas ühistegevuse levitamise ja muudel eesmärkidel. Selleks kutsuti ellu Eesti Ühistegelaste Ühing, kelle juhatusse kuulusid prof. P. Kõpp, prof. K. Inno, A. Kurvits jt. [139]. Need üritused jooksid aga liiva vahepeal toimunud Saksa marga reformi ja järgneva emigreerumise tagajärjel.

Paljud eestlased, nende hulgas ka ühistegelased, siirdusid Saksamaalt USA-sse ja Kanadasse. Viimases hakati energiliselt looma elamuühistuid koos ehitusühingutega. Esimene Eesti Majade Osühing — *Estonian Houses Co. Ltd.* — asutati 11. aprillil 1951. Seltsi eestvõttel valmis 1955. a. lõpuks Ontario järve ääres mäenõlvakul kaks nägusat moodsas rootsi stiilis elamut, üks 20 ja teine 14 korteriga. Korterid on neis 5- ja 6-ruumilised. Teine eestlaste korteriühing *Nostra Domus Co. Ltd.* asutati 1955. a. ja ka see ehitas elumaju [140].

Kanada eestlaste suurim ühistegelik ettevõtmine oli ühispanga asutamine Torontos. Idee esitati juba 1952. a. juulis Eesti ühistegevuse tähtpäevade tähistamisel. Konkreetselt arutati seda 17. septembril 1953. a. Toronto Eesti Seltsi Ühiskondliku Klubi koosolekul, millest võttis osa ligemale 100 eestlast. Kuulati A. Ekbaumi ettekannet “Ühistegevus ja selle rakendamise võimalusi paguluses”. Selles tehti ettepanek asutada

Torontos eestlaste ühispank. Samal koosolekul registreerus 20 liiget, kes otsustasid asutada ühispanga ja valisid eeltöödeks viieliikmelise toimkonna koosseisus: A. Ekbaum, J. Künnapuu, H. Tanner, A. Sprenk ja E. Kriisa [141]. 8. detsembril 1953 inkorporeeriti **Toronto Eesti Ühispank** — *Estonian (Toronto) Credit Union Ltd.* valitsusasutuste poolt vastavate seaduste alusel. Panga liikmeteks võivad olla kõik eestlased, kes elunevad Torontos ja selle ümbruses.

Ühispanga esimene üldkoosolek toimus 17. jaanuaril 1954. a. ja sellest võttis osa 58 liiget. Juba samal aastal tõusis panga liikmete arv 248-ni ja aastakümneni lõpuks 1508-ni. 1960. aastail jõuti 3000 liikmeni. Ühispanga 20. sünnipäeval aga märgiti, et liikmete arv oli 4450 ja äriseis ületas 11 miljoni dollari piirid [142]. Üldse on ühispanga tegevus olnud edukas ja seda tihedas konkurents: panga asutamise ajal töötas Ontarios umbes 1000 ühispanka [143]. Alates 1957. aastast hakati välja andma oma ajakirja "Ühispanga Uudised", mis informeerib kord aastas kõiki liikmeid mitte ainult ühispanga tegevuse üksikasjadest, vaid ka majanduselu üldküsimustest. Ühispank võtab vastu hoiuseid, millega kaasneb kuni 2000 dollari suurune tasuta elukindlustus ja annab personaallaene kuni 5000 dollarit ja hüpoteeklaene kuni 15 000 dollarit ühele liikmele. Kõik isiklikud laenud on surma või täieliku töövõimetuse juhtudeks panga liikmetele samuti tasuta kindlustatud [144]. Ühispanga juhatuse esimeheks kuni oma surmani 1976. a. oli Artur Ekbaum.

Toronto Eesti Ühispanga majandusteaduse, ühistegevuse ja ühiskonnateaduste õppeasutus, **Ühistegevuse Seminar**, alustas õppetegevust 1962. a. jaanuaris. Esimene lend lõpetas 1963. a. detsembris. Õpiti õhtuti. Ühistegevuse Seminari ülesandeks seati:

- 1) avada noortele rahvuskaaslastele ja ühistu liikmetele võimalusi süstemaatilise ettevalmistuse ja hariduse saamiseks ühistegevuse alal ning teha erialalisi uurimusi;

- 2) tutvustada ühistegevuse hüvesid kõigile väliseestlastele ja kasvatada ühispanga liikmeskonda teadlikeks ühistegelas-teks;
- 3) koondada ja koguda vastavasisulist ühistegelikku kirjan- dust ja võimaldada selle kasutamist ühistegevuse raamatu- kogu kaudu;
- 4) Ühistegevuse Arhiivi asutamise ja korraldamise kaudu säilitada ühistegevuse ajaloolisi ürikuid, esemeid ja doku- mente [145].

Paguluses ilmus ka ühistegevusele pühendatud ajakirju ja raamatuid. Viimastest nimetame siinkohal Toronto Eesti Ühispanga väljaannet "Ühistegevus Eestis". Selle esimene osa "Ühistute areng ja saavutused" avaldati 1960. aastal ja teine osa "Ühistegevuse üldine tähtsus ja korraldus" 1963. aastal. Selle autoreiks on tuntud ühistegevuse entusiastid Artur Ekbaum ja Karl Inno. Raamatus antakse põhjalik ülevaade Eesti ühistegevuse ja selle ideoloogia arengust alates möödu- nud sajandist kuni 1900. aastate esimese pooleni. Raamat tugineb Eesti Vabariigis välja antud kirjandusele, eriti "Eesti Ühistegevuse Aastaraamatu I", samuti ka II osale. Täiesti algu- pärased on aga osad "Võõraste võimude surveabinõud ja ühis- tegevuse hävitamine" (lk. 228–236) ja "Eestlaste ühistege- vusest paguluses ja ühistegevuse tähtsusest meie rahvusliku tuleviku seisukohalt" (lk. 236–244). Mainitud raamatule oleme korduvalt viidanud oma kirjutise eelnevates osades.

Kindlasti peab siin märkima Salme Ekbaumi koostatud ja toimetatud raamatut "Ühistegevus on päike", mis ilmus 1977. aastal. See on pühendatud ühe tuntuma ühistegevusaktivisti ja teoreetiku Artur Ekbaumi tegevusele. Raamatu esimeses osas "Aastad Artur Ekbaumiga" annabki S. Ekbaum ülevaate oma abikaasa tegevusest. Teise osa autoriteks on peale S. Ekbaumi veel prof. Elmar Järvesoo ja prof. Karl Inno. Raamat pole ainult ühest isikust. Selles antakse ülevaade eestlaste elust ja nii kodumaal kui ka paguluses toimunud sündmustest.

Üheks tähtsaks Rootsis, Kanadas ja mujal asuvate eesti ühistegelaste algatuseks ja ürituseks oli Eesti ühispanganduse ja ühiskaubanduse 50 aasta juubeli tähistamine ühes suuremate kokkutulekutega 1952. aastal. Sel puhul anti välja koguteos "Ühisel jõul", mille 120 leheküljele koondati ülevaated, kokkuvõtted ja mitmeid mälestuskilde (prof. dr. J. Kõpult, J. Välbelt, A. Jungilt jt.) meie ühistegevusliikumise alg- ja arengupäevilt. Sama tähtpäeva tähistamist Nõukogude Eestis polnud eriti märgata.

4. DEMOKRAATLIKU ÜHISTEGEVUSE TAASTAMINE

Värskemad tuuled hakkasid Eestis puhuma 1980. aastate keskpaigas. 15.–25. oktoobrini 1988. a. ilmus ajalehes “Edasi” Jaan Leetsare artikkel “Talud ja kooperatsioon eile, täna ja homme”, kus vaadati ühistuid soosivalt tulevikku. Toimetusel tuli küll pärast aru anda, kuid tulevikuideed olid lendu lastud. Ajalehes “Eesti Maa” ilmus 1992. aastal artikliteseeria (27 kirjutist) üldpealkirja all “Ühistu ja/või aktsiaselts”. Tol ajal oli juba selge, et turumajandusele omane äritegevus tahab varjutada ühistutegevuse. 1989. a. jaanuaris asutati aga Eesti Talupidajate Keskliit (ETKL), mis oli omamoodi poliitiliseks pöördepunktiks ühistuliikumises. Sini-must-valge lipu sisse-toomine ja Eesti hümni mängimine oli tol ajal omaette julgustükiks.

Täie hoo said uued suunad 1990. aastatel.

Elustus ka ühistegevus selle sõna traditsioonilises tähenduses. Sellega seoses tõusetus uuesti küsimus ühistu olemusest. Nagu kirjutab jurist Albert Paltser, on ühistu Eesti praeguste seaduste kohaselt majandusühingute üks liik. Peale ühistute on majandusühinguteks veel aktsiaselts ning täis-, osa- ja usaldusühingud [146]. Ettevõtteseadus lubab moodustada teisigi majandusühinguid. Kuni ühistuseaduse vastuvõtmiseni erine-sid ühistud ehk kooperatiivid teistest majandusühingutest selle poolest, et nad olid loodud oma liikmete mitmesuguste vajaduste rahuldamiseks ega taotlenud majandusliku tulu saamist. Erandiks olid kolhoosid ja tarbijate kooperatiivid (ETKVL). Muud ühistud olid täielikult mittetulunduslikud ettevõtted.

1992. a. võeti vastu Eesti Vabariigi ühistuseadus [147]. Selle seaduse §-s 2 on kirjutatud: “Ühistu on kolme või enama

liikmega ühendus, mille eesmärgiks on liikmete ühise tegevusega majapidamise või muu tegevuse toetamine teenuste osutamise teel ja/või tulu saamine." Selle järgi ähmastub vahe ühistu ja teiste majandusühingute vahel. Ühistu võib olla oma liikmete majapidamise või muu tegevuse toetamiseks, kuid võib olla ka tulu saamiseks. Sama paragrahvi alusel võib moodustada ka ühistuid ainult tulu saamiseks.

Vastavalt seadusele jagunevad ühistud kahte suurde gruppi: tulundusühistud ja mittetulundusühistud. Esimesse gruppi arwab ühistuseadus tarbijate ühistud, kindlustusühistud, laenu- ja hoiuühistud, põllumajandusühistud. Teise gruppi kuuluvad elamu-, aiandus-, suvila-, garaaži-, maaparandus- ja muud sarnased ühistud. Ühistute ja muude majandusühingute, näiteks aktsiaseltside oluliseks erinevuseks tuleb pidada osavõttu hääletamisest. Kui aktsiaseltsis sõltub liikme hääle arv talle ühingu varas kuuluva mõttelise osa suuruselt, siis ühistutes vastavalt seaduse §-le 39 lg. 1 on igal liikmel otsustamisel ainult üks hääle.

Erinevad on ka omanike ja klientide vahelised suhted. Ühistu eesmärgiks on teenuste osutamine oma liikmetele, aktsiaseltsil säärast kohustust pole. Viimane peab teenima aktsionäridele raha. Liikmeks saamine seostatakse ühistus kliendi ja omaniku sarnasuse tingimusega, aktsiaseltsis pole kliendiks olemine vajalik.

Ühistute arv pole suurenenud nii kiiresti kui loodeti. Üheks põhjuseks on erastamise aeglane kulg. Nagu juba kirjutatud, eelistasid paljud ka 1920. aastate algul ühistutele aktsiaseltsile. Viimastest loodeti ja loodetakse kiiremini ning suuremat kasumit. Suurte rahasummade omanikud ei taha oma varandust panna ühistusse ka seepärast, et liikmete võrdsuse tõttu hääletamisel võivad nad jääda alla väiksema osakuga isikutele. Tänapäeval soodustab aktsiaseltside hoogsat arengut meie pankade ja ka Maailmapanga tegevus, kes idealiseerivad rahavõimu. Turumajanduse oludes on nende eesmärgiks allu-

tada kogu majandustegevus, sealhulgas ka ühistud rahandus-
tegelaste võimu ja kontrolli alla. Ühistute arvu näitab tabel 9.

Tabel 9

Ühisettevõtete arv rahvamajandusharuti 1994. a. novembris [148]

Majandusharu	Ette- võtete arv	Põllu- majan- dusühis- tud	Ühistud	Osa- ühistud	Laenu- ja hoiu- ühistud
Põllumajandus, jahindus ja metsamajandus	679	250	392	37	0
Kalandus	46	0	45	1	0
Mäetööstus	1	0	0	1	0
Tööstus	303	0	266	37	0
Energeetika, gaasi, auru ja kuuma veega varustamine	7	0	7	0	0
Ehitus	147	0	123	24	0
Hulgi- ja jaekaubandus	308	0	254	54	0
Hotellid ja restoranid	57	0	50	7	0
Transport, laomajandus ja side	48	0	41	7	0
Rahandus	23	0	2	4	17
Kinnisvara-, üürimis- ja äriteenindus	189	0	155	33	1
Riigivalitsemine ja -kaitse, sotsiaalkindlustus	1	0	1	0	0
Haridus	14	0	14	0	0
Tervishoid ja sotsiaal- hooldus	9	0	7	2	0
Teised riigi-, sotsiaal- ja isikuteeninduse liigid	63	0	55	8	0
Kokku	1895	250	1412	215	18

Arvud muutuvad väga sageli ja eeltoodud andmed ei vasta enam praegusele seisule. Juba 1995. a. algul andis Eesti ettevõttereister ühistute arvuks 1517. Peagi selgus aga, et sellest nimekirjast oli välja jäänud hulk tegutsevad ühistuid, eriti

põllumajanduse valdkonnas. Täpsema ülevaate olukorrast saame alles paari aasta pärast, kui suudetakse ellu viia 1. septembrist 1995. a. jõustunud äriseadus. Pealegi pole kõik ühistud sisuliselt ühistud. Nagu ajakirjanduses avaldatud materjalidest selgub, on ka nn. libaühinguid. Ühistu nimi varjab tegelikult eraomandust jne. Suunad saab eelolevast tabelist siiski välja lugeda ning järgnevalt vaatlemegi mõningaid ühistegelikke ettevõtteid rahvamajandusharuti.

4.1. Tarbijate ühistute hetkeseis

Uuendusprotsess tekitas ka tarbijate ühistutes rohkesti probleeme ja erisuguseid arusaamu. Nii anti mõned tarbijate kooperatiivide ettevõtted erakätesse, on olnud püüdu väljuda ühiskaubanduse süsteemist ja moodustada aktsiaseltsi. Ettevõtetesse kaasati ka väliskapitali. Näiteks jagati Põltsamaa Kombinaat kaheks osaks:

- 1) põllumajandustootmine;
- 2) põllumajandussaadusi töötlev tööstus.

Viimase aktsiatest jäeti ETK-le 49% ning 51% müüdi väliskapitalile ja loodi AS Põltsamaa Felix. ETK juhatus müüb ka Põltsamaa põllumajandusliku osa koos Agro ja Tõrma Karusloomakasvandusega. Üldse planeerib ETK pühenduda oma põhitegevusele, kaubandusele, ning likvideerida muid tegevusharusid. Ühistud on liitunud aktsiaseltsidega või aktsiaseltsideks. Reorganiseeriti ka Tallinna ja Tartu Kaubabaasid, ostukeskus ja Konsum ning neist moodustati AS ETK Hulgi-kaubakeskus, AS ETK Hulgi Lõunakeskus, AS ETK Hulgi-ostukeskus ja AS ETK Konsum. Nende aktsiaseltside kõik aktsiad kuuluvad ETK-le. Tootmiskoondis Kooperaator reorganiseeriti aktsiaseltsiks ETK Mööbel. Aktsiaseltsideks otsustati reorganiseerida ka Keemiakombinaat Orto, leivatehas Valga Leib, Võru Leivakombinaat, Räpina Leivakombinaat ning Audru ja Tõrma Karusloomakasvandus. Ka nende aktsiaseltside kõik aktsiad kuuluvad ETK-le. Selles kõiges nägid paljud ühistegevuse põhimõtete ja eesmärkide hülga-

mist. Teised aga leiavad, et see ongi ühistegevuse tänapäeva variant. Seni kuni akstiate kontrollpakk kuulub ETK-le, pole olukord talle majanduslikult hädaohtlik.

Oma liikmete paremaks teenindamiseks on ETK-s ühtteist ümber korraldatud. Juba ETKVL ajal 24. jaanuaril 1991. a. otsustati moodustada uuesti osakapital. Kuna sagedaste nõukogudeaegsete ümberkorralduste tõttu polnud võimalik arvestada omaaegset olukorda, siis võttis 1991. a. nõukogu koosolek aluseks kooperatiivide viimase kolme aasta jaekäibe mahu ja eraldas vastavalt suurusele iga kooperatiivi või ühistu osakapitaliks ETKVL-s 3%. Kokku eraldas nõukogu ETK põhifondist 36,4 miljonit rubla kooperatiivide osakapitaliks. (ETKVL muudeti ETK-ks 1992. a. detsembris.)

Nõukogulikes kooperatiivides ei tunnetanud liikmed, et kogu puhastulu on liikmete ühine vara. Kes on rohkem ostnud, see on ka ühistule rohkem kasu toonud. See tähendab ühistu ülejääkide jaotamist (peale eksisteerimiseks ja arenguks vajalike kulude mahaarvamist) liikmete vahel vastavalt nende ostusummadele. 50 aasta jooksul seda ei tehtud ja see oli nõukogude kooperatsiooni üks negatiivne lahkuminek rahvusvaheliselt tunnustatud ühiskaubanduse põhimõtteist. Praegu pole Eestis enam ostupreemiate taastamiseks ühtki takistust. Selles osas ongi tehtud esimesed katsetused. Pärnu, Tartu, Räpina jt. ühistutes on makstud 1–2% ostuhüvitust või boonust ostusummast. Kuid nii väike summa pole inimesi mõtlema pannud. Võru Tarbijate Ühistu “Vanalinna” kauplus kuulutas möödunud aastal välja 5%-lise ostuhüvituse ja see andis juba paremaid tulemusi [149].

Arenevas konkurentsisis on ostjate tähelepanu äratamiseks hea võimalus ketikaubandus. ETK süsteemis lähtutakse “Edu”-keti turukontseptsioonist, mis töötati välja 1993. a. ja mille järgi igapäevategevuses lähtutakse iga üksiku kaupluse turuprobleemidest. “Edu”-kaupluse kontseptsiooni äriidee ja eesmärgid juhatavad sisse strateegia, mis viib professionaalse ja agressiivse tegutsemiseni turul. ETK jaekaubandusosakonna töö

eesmärgiks on luua kompleksne programm uute kaupluste ehitamiseks ning juba tegutsevate kaupluste ümberprojekteerimiseks vastavalt "Edu"-keti kontseptsioonile. See sisaldab uuendusstrateegiat, mille sihiks on täiesti uus viis tegutsemiseks igapäevakaupade turul. Eesmärgiks on rajada kauplusi, mis rahuldaksid täielikult ostjate vajadusi (ühest kohast mitu ostu, lisainfo kauba kasutamise kohta, kiire teenindamine, mis võimaldab teha oste muude päevatoimingute käigus jm.). Esimesed "Edu"-keti kauplused Raplas, Keilas ja Viljandis näitasid, et huvi hästikorrastatud ja läbimõeldud müügitehnoloogiaga kaupluste vastu oli suur, märgatav oli ka käibe tõus. Eesmärgiks on avada ketikauplus igas ühistus.

Tänapäeva ETK — Eesti Tarbijate Kooperatiiv — koosneb kolmest osast:

- 1) ETK liikmesorganisatsioonide kogum;
- 2) keskühistu kui holdingfirma;
- 3) alates 1992. aastast hakati rääkima ETK kontsernist, mis koosneb otseselt juhatusele alluvatest ettevõtetest ja osakondadest.

Endised kooperatsioonid, peale mõne üksiku, nimetasid end ühistuks. Neid kõiki on praegu kokku 33. Kauplusi töötas neis 1994. a. algul 1141. ETK liikmesorganisatsioonidele kuuluv kaubandusvõrk on nii kaupluste arvult kui ka käibelt Eesti suurim kaubandusorganisatsioon. Tarbijaskond Eestis suhtub neisse kauplustesse kui ühtsesse süsteemi. ETK juhid on ajakirjanduses kurnud, et ühistute lihtliikmed ei tunneta veel tõenäoliselt muutusi ETK süsteemis ja selle juhtimises, ka kaupluste töö suunamisel. Paljud on ikka veel harjunud, et keegi kuskil kaugel otsustab ja annab. Nad ootavad ja nuri-sevad ega taju seda, et kohapealne kaubanduselu oleneb liikmete sõnast ja teost. Kõrgeimaks võimuorganiks peab kõikjal praktikas kujunema üldkoosolek. 1994. a. oli ETK-l 174 841 ühistuliiget [150].

Tarbijate ühistute eelkäijad alustasid kaupade ühisostudest, sest nii tuli odavam. Sama reegel kehtib ka tänapäeval. Mit-

med ühistud püüavad aga ühisostude kõrval leida kaupade ostmiseks teisi teid. Kui viimane võimalus tuleb odavam, siis tuleb seda kasutada. Samal ajal peaks tegutsema nii, et ühisostud oleksid kasulikumad. Põhjamaades hangitakse ühistegeliku hulgikaubanduse kaudu ligi 90% kaupadest, meie ühistud pole jõudnud veel isegi 50%-ni [151]. Loodetakse olukorra muutumist seoses kujundatud uue hulgikaubandussüsteemiga.

Eesti Tarbijateühistute Keskühistu on loodud kolmel eesmärgil:

- 1) Hulgikaubanduse arendamiseks tarbijate ühistute huvides. See tähendab, et liikmetele pakutavad hulgiteenused ei pea ETK-le kasumit andma.
- 2) Kontserni kapitali haldamine ja kasvatamine. Liikmesorganisatsioonid on ETK-sse paigutanud kapitali ja see peab neile kasumit tooma.
- 3) Oskusteabega seotud teenuste osutamine liikmetele ja kontserni ettevõtetele: konsultatsioonid, koolitus, reklaam.

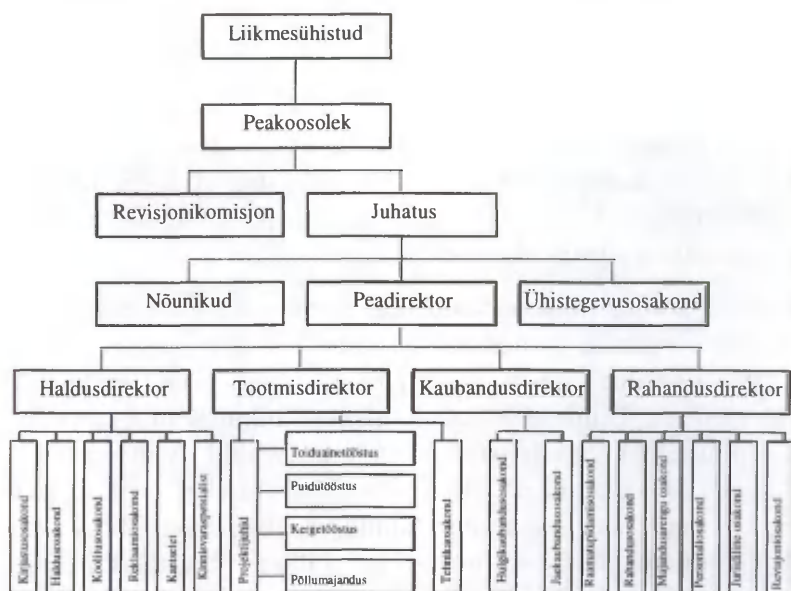
ETK realiseerimise netokäive oli 1993. a. 758 145 krooni ja 1994. a. 1 116 593 krooni [152]. ETK struktuuri iseloomustab joonis 1.

ETK kontsern koosnes 1994. a. 13 rühmast, kuhu kuulus 71 juriidilist isikut [153]. Iseloomustame neist mõningaid.

Toidurühma kuuluvad AS ETK Pärnu Kalamajand, Saare Õlu, Rakvere Linnas, AS ETK Aroom (75% aktsiatest), Põltsamaa Felix (49%). Rühma põhitoodanguks on kalatooted, õlu, linnased, kohvijoogid.

Leivariühma kuuluvad Valga Leib, Võru Leib, Räpina Leib, Kilingi-Nõmme Leib, Jõgeva Leib, Koondis Saile. Viimane on rühma suurim ettevõtte ja ühtlasi ETK suurima käibega tööstusettevõtte, andes ETK tööstuse käibest 17,5%. Asub Järva maal ning 43% aktsiatest kuulub Järva Tarbijate Ühistule. Aktsiaseltsi Lihula Leib aktsiakapitalist kontrollib ETK 60%, teine aktsionär on Lihula Tarbijate Ühisus. Rühma põhitoodanguks on pagari- ja kondiitritooted.

Joonis 1. ETK struktuur 1994. a.

Tööstusrühma kuuluvad ETK Mööbel (endine Kooperaator), KIT, Sisustus, Vikero, Rakis. Rühma põhitoodanguks on kaupluste ja söögi kohtade mööbel, elukondlik mööbel, leiva-tööstuse seadmed, traattooted, kaminad.

Kergetööstusrühm on kontserni noorim ja tema toodangu moodustavad puuvillased, villased ja akrüülist kampsunid, linased tooted, mütsid.

Keemiariühma ainsaks ettevõtteks on AS ETK Orto, mis valmistab tarbekeemia-, kosmeetika- ja parfümeeriakaupu ning klaasplastist tooteid.

Peale nende oli veel karusnaharühm, põllumajandusrühm, ehitusrühm, haldusrühm, reklaamirühm ja transpordirühm. Neist ja nende ettevõtetest osa likvideeriti juba 1994. aastal, osa edaspidi [154].

ETK kontserni kuulub jaekaubandusettevõttena ETK Konsum. See asub Tallinnas ning koosneb kümnest kauplusest. Eesmärgiks on muutuda lähiaastatel esmatarbekaupu müüvaks kaupluste ketiks, mille põhiklientuuriks peaks kujunema keskmisest jõukam tarbija. Teistest kauplustest tahetakse erineda kvaliteetse kaubavaliku poolest ja silma paista kõrge teeninduskultuuriga. Konsumist peab lähitulevikus kujunema ETK kaubandusliku teenindamise kvaliteedi etalon.

Loodi ka uus kaubandusorganisatsioon Maksimarket, mis saavutas avamise hetkest kindla koha Tallinna jaekaubandus-turul. Esimene Eesti hüpermarket rajati ETK endisesse laohoonesse Tallinna serval. Asukohta valikul seati esmasteks tingimusteks kerge ligipääsetavus ja odav pind. Asukoht linna serval ei takistanud ostjate voolu: Maksimarket on tänaseks Eesti turul üks paremini tuntud kaubamärke. 3200 m² müügi-pinnal on pidevalt müügil ligi 8500 artiklit ja tarbijalehe "Kulutaja" uuringute järgi on see odavaim kauplus Tallinna piirkonnas.

4.2. Põllumajanduslikud ühistegevusettevõtted

Koos jahinduse ja metsandusega kuuluvad need suurema-arvuliste ettevõtete hulka. Siin on aga segadus küllalt suur: ühe ja sama ühistu nimetuse all esinevad eri eesmärgiga ettevõtted, samas aga on sisuliselt üheliigilised ettevõtted erinevate nimetustega. Mis puutub ettevõtete liikidesse, siis eksisteerivad põllumajandusühistud, piimaühistud, masinaühistud, talurahvaseltsid väga erinevate nimetustega, aianduse ja mesinduse seltsid, teraviljaühistud, hobusekasvatajate seltsid jt. Ühistud on moodustatud enamusel põllumajandusaladel õigusliku järjepidevuse alusel jätkamaks rahvusliku ühistegevuse traditsioone. Keskühistud on moodustatud liha, teravilja, suhkrupeedi, lina turustamiseks, samuti aianduses, metsanduses ning tõuaretuses.

Suurmajandid (kolhoosid ja sovhoosid) likvideeriti küllalt kiiresti ning loodeti talude kiiret taastamist. Seda aga ei juhtunud ja vastavalt statistikaameti andmeile oli Eestis 1995. aastal üle 13 000 talu. Väike talude arv tingib ühistegevuse aeglase arengu. Ühistegevus saab tekkida alles siis, kui talunik saab maa, tootmisvahendite, eelkõige oma toodangu täieõiguslikuks omanikuks. Maareformi takerdumine tõi kaasa talude taastamise pidurdamise. Sotsialismilt turumajandusele üleminekuks pole valmisretsepte, kõikjal otsitakse. Nagu aga teatas "Maa-leht", on Leedus taastatud juba 121 000 talu. Praegu annavad Leedu põllumajandustoodangust kolmandiku talunikud [155]. Samal ajal kujunes seal talu keskmiseks suuruseks ainult 9 hektarit, mis eeldaks hoogsat liitumist ühistutesse. Nii see aga pole, vaid vastupidi: ühistute arv aina väheneb. 1994. aastast lõpetas riik ühistute krediteerimise, kuna ühistud ei suuda laene tagastada. Sama aasta sügisel jätsid paljud ühistud maa kündmata ja osa isegi saagi koristamata, kuna kütuse ja koristustööde kulud ületanuks saagist saadava tulu.

Leedu näide nagu tõestab, et ka talude arvu suurenedes ühistegevus ei kasva. Siit järgnev küsimus: kas ühistuvorm ei sobi tänapäeval enam meie põllumajandusse? Ei usu. Tundub, et tootmisühinguist üksi ei piisa, nende kõrval peavad eksisteerima tugevad turustusühingud, kellel on sidemed ka välis-turgudega. Seda tõestab ka Taani näide. Ühisettevõtted on seal tugevaimad kahes kõige enam ekspordile orienteeritud tootmisharus: sealih- ja piimatööstuses, millest praktiliselt 100% kuulub ühistutele. Karjakasvatases on kooperatiivide osa umbes kaks kolmandikku. Kooperatiivettevõtetel on tugev positsioon näiteks karusnahatootmises ning seemnekasvatases. Ka toorainesektorist sööda, kunstväetise, taimekaitsevahendite ning viljaga varustamisest on pool kooperatiivomanduses [156]. Muudes valdkondades pole ühistuvorm nii suure kaaluga. Kooperatiivne maaharimine pole seal kunagi populaarne olnud.

Taani kooperatiivettevõtted on suured ning rahvusvaheliselt konkurentsivõimelised. Kaks piima- ja viis tapamajaühistut annavad sisuliselt kogu Taani liha- ja piimatoodangu. Kooperatiivettevõtted arenevad pidevas konkurentsivõimelises eraettevõtete, mis on enamasti aktsiaseltsid. Turul kujunevad ühistud üksteisele konkurentideks. Ajalugu näitab, et kui kaks kooperatiivmeiereid või -tapamaja on teatava aja vältel teineteisega otseselt konkureerinud, on nende talunikest liikmed otsustanud need ühendada. Samasugust tendentsi näitab ka tabel 10.

Tabel 10

Ühistegevuse areng Taanis 1903–1992 [157]

	1903	1939	1964	1992
Majandite arv	260000	210000	175000	75000
Kooperatiivmeiereid, liikmete arv	1046	1399	904	23
Kooperatiivtapamajad, liikmete arv	148000	189800	135600	17789
Munatootjate liidud, liikmete arv	27	61	62	5
Talunike liidud, liikmete arv	65824	194065	133088	29939
Taluvärgiühendused, liikmete arv	475	800	1400	1
Taluvärgiühendused, liikmete arv	33000	42600	60000	170
Taluvärgiühendused, liikmete arv	0	1505	1605	83
Taluvärgiühendused, liikmete arv	30000	95306	107100	47000

Kooperatiivsektorit Taanis iseloomustab tänapäeval:

- Turu suur osa.
- Igal ühistul on kindel eesmärk.
- Ministeeriumi juhtimise puudumine. Põllumajandust juhi- vad talunikele kuuluvad organisatsioonid (Põllumajandusnõukogu).

Taanis puudub ühistuseadus. Ühistud, kes haldavad ettevõtteid, peavad järgima Taani üldiseid seadusi: maksuseadusi, tööturuseadusi, keskkonnavalatuse seadusi jne. Praktikast on kooperatiivühistud keskendunud peamiselt kommerts-, s.o. äritegevusele [158]. Töödeldakse ka toorainet.

Kas peame lähtuma Taani mudelist? Kindlasti mitte ainult sellest. Meile on eeskujuks ka Soome, Rootsi, Saksa jt. maade kogemused. Taani ühistegevust on põhjalikumalt käsitletud

seetõttu, et taniseerimine on meil ennegi kasutusel olnud. Praegu ei saa meie talunik üksi hakkama, ta vajab mitmesugust teenindamist. Talude põllumajanduslik teenindamine areneb põhiliselt kahes suunas:

- 1) eraettevõtlus, sh. aktsiaseltsid;
- 2) talunike ühistegevus.

Kuna põllumajanduses ja selle teenindamises ei ole ette näha suuri kasumeid, siis tingib see vajaduse osutada teenuseid peamiselt talunike ühistegevuse vormis [159].

Selle kohta on Eestis ka positiivseid näiteid. Raplamaal Sipal andis põllumajanduse omandireform kohe ihaldatud tulemuse: ühismajandi asemele loodi üle 70 väiketalu, kaks suurtalu ja üks ühistalu. Kõik see toimus juba 1992. aastal. Uuel kujul tekkis ka ühistegevus. Endise ühismajandi masinatest ei jätkunud igale talule, pealegi polnud igas peres meest, kes masinatega töötaks. Probleem õnnestus lahendada sel teel, et igas külas organiseeriti kibekähku väike masinaühistu, kellele jaotati masinad väljaostmiseks proportsionaalselt haritava maa pindalale [160].

Tegelikult läksid masinad igas külas üksikute isikute kätte, kellel on eeldusi ja aega nendega töötada. Need küla mehhanisaatorid sõlmisid ühistuga lepingu, milles nad kohustusid viie aasta jooksul täitma neile esitatavad töötellimused ja said õiguse masinad järelmaksuga endale osta. Seega on külade masinaühistud senise kava kohaselt ajutised ja nende roll seisneb küla ühisomandiks olevate masinate valdamises ja kasutamise jälgimises. Mis saab aga edaspidi?

Kuid Sipal on ka klassikaliste ühistute sarnane, nimelt Soomest saadud põllumajandustehnika kasutamiseks organiseeritud masinaühistu. Selle põhikirjas kajastuvad ühistule esitatavad nõuded: liikmeks astutakse teenuste saamiseks, liige on ühistu klient, osamaksud on ühesuurused (200 krooni), igal liikmel on üks hää, iga liige võib vabalt lahkuda ja oma osamaksu kätte saada. Juba jaanuaris 1992 oli jõutud ühistu registreerida ja avada oma pangaarve. Alustati kuivati ehit-

mist. 1993. a. suvel oli ühistul üle 30 liikme. Sarnaseid näiteid saab tuua ka mujalt. 1994. a. esimesel veerandil oli näiteks Pärnu maakonnas 25 tegutsevat masinaühistut [161].

Küllalt levinud on ka **piimaühistud** (Pärnumaal näiteks 14 pluss üks piimaühistute keskliit). 1994. a. algul oli erasektoris 15 piimatööstust, milles oli esindatud kolm ettevõtlusvormi:

- 1) aktsiaseltsid, näiteks Põlva, kus 1072 aktsia omanikuks on tootjad, ettevõtte töötajad, jaemüüjad ja üks välisfirma;
- 2) ühistud, näiteks Saaremaal, kus osanikeks on suur- ja väiketootjad ning ettevõtte töötajad;
- 3) osahingud, näiteks Viljandis Mulgi Meier [162].

7. novembril 1994 moodustasid 8 piimaühistut, 1 piimaosaühing ja 2 piimatöötlemisega tegelevat aktsiaseltsi osahinguga Eesti Piimaekspord. Selle eesmärgiks on piimatoodetele uute turgude leidmine, eriti Lähis-Idas. Uute välisturgude leidmine nõuab pikaajalist tööd ja suuri kulutusi (1995. aastal vähemalt üks miljon krooni), mida riigilt piimatööstused otnud piimaühistud ei saa endale lubada. Kas riik tuleb appi? [163]. Ka piimaliidul oli 1994. a. erakorraline konverents, kus tehti muudatusi liidu põhikirja. Mädi üle põhimõttele: üks liige, üks hääl. See väljendab klassikalise ühistegevuse põhimõtet.

Põllumajandustootmisele avaldavad olulist mõju **teraviljaühistud**. Toogem näitena Tartu Teraviljaühistu, mis loodi 17. märtsil 1993. Asutajaliikmeid oli 53 ja need kinnitasid osalusmaksuks 500 krooni. Ühistu registreeriti Tartu Maavalitsuses 27. aprillil 1993 ja tunnistati erastamise subjektiks. Esimese tööaasta lõpuks oli ühistul 183 liiget, kellest ligi 50 olid juriidilised isikud, ülejäänud aga talunikud. Eelmise 1993/94. saagiaasta lõpul osteti tootjatelt 16 600 tonni teravilja, sellest 9900 tonni rukist ja 5850 tonni otra. Kaubastati 6600 tonni rukist 5,5 miljoni krooni eest. Söödavilja müük tõi sisse 1,5 miljonit krooni [164].

Tartu Teraviljaühistu tegevuse põhisuunaks on teravilja kasvatamine, säilitamine ja turustamine. Tema potentsiaali ei

suudeta veel täielikult kasutada. Peamiseks turuks on praegu Eesti; Lääne ja Ida turgudele otsitakse teed. Tootmistegevusest hõlmas 1994. a. algul teravilja kokkuost ja säilitamine 14%. Eelmärgitud saagiaastal riigireservi varutud teraviljast hangiti umbes pool Tartu teraviljaühistu vahendusel. Jahu tootmine andis 60% tootmismahust, jõusööt 16%, jahutoodete ja tangainete vahendusmüük 10%. Samas laadis on tegutsenud ka teised teraviljaühistud, kuigi tegevussuundade osatähtsus pole samasugune.

Põllumajandusega seotud ühistutest võib nimetada veel Järva Tarbetaimeseltsi, Kambja Suhkrupeediühistut, Saarde Aian-duse ja Mesinduse Seltsi, Eesti Hobusekasvatajate Seltsi Toril, Vändra Taluperenaiste Seltsi, Linnukasvatajate Seltsi jne. Talunike seas on levinud ka metsaühingud. Nii loodi 10. juunil 1992 Kõrvemaa Metsaühistu. 2. detsembril 1993 kogunesid Võrumaa talupidajad-metsakasutajad, et rääkida ühistegevu-sest. Selleks ajaks tegutses Võrumaal juba kaks metsaühistut (Misso ja Antsla vallas). Samas suunas on tegutsetud mujalgi.

Ühistegevuse arengukäiku on arutatud paljudel nõupidamistel. Seda tehti ka Eesti Maarahva kongressil 4. märtsil 1994, kus võeti vastu otsus põllumajanduslikust ühistegevusest. Viimases taotletakse eelkõige kõigi Eesti omaaegsete ühistute likvi-deerimise seaduste tühistamist ja natsionaliseeritud varanduste tagastamist.

4.3. Hoiu- ja laenuühistud

Kogu põllumajandustegevusele, sealhulgas kõikidele ühistu-liikidele on olulise tähtsusega ühispankandus. 1994. aastal veebruaris Tallinna ja Tartut külastanud Berliini Humboldti Ülikooli ühistegevuse instituudi töötaja Jost W. Kramer tooni-tas seda oma ettekannetes korduvalt. Saksamaal oli 1993. a. novembris tegutseva 3500 panga seas 2797 ühispanka, s.t. 3/4. Seal loodi ühispankade võrk ning selle kaudu abistatakse väiksemaid. Ühispankad on igas linnas ja asulas. Pangatöötä-

jad tunnevad oma kliente, kes tihti kuuluvad pangauhistu liikmeskonda ja seetõttu saavad lahendada küsimusi kiiresti. Ühispangad alluvad ühisele kontrollsüsteemile. Aastas käib kõikides ühispankades väliskontroll. Tänu sellele pole Saksamaal pärast 1949. aastat ükski ühispank pankrotti läinud [165]. Samal ajal on keskpank aktsiapank, kuid seotud ühistutega. Ühispankade suur arv on iseloomulik ka teistele Euroopa maadele.

Eestis praegu ühispanka ühistu mõistes ei ole. Selle nime all tegutsev pank pole ühistuline asutus. Sisulise ühispanga puudumine on suureks piduriks põllumajanduse ümberkorraldamisel, mille käigus vajatakse madalaprotsendilist krediiti. Olukorra lahendusena soovitas 1993. a. Eesti Maapanga presidendina töötanud Harry-Elmar Volmer järgmist varianti.

1. Asutada igas vallas hoiu-laenuühistu. Need võivad moodustada panku, sealhulgas keskpanga.
2. Valitsus peaks eraldama põllumajanduse krediteerimise fondist ühispankade (hoiu-laenuühistute) põhikapitali ja andma selle jagamatu varana nende pankade (hoiu-laenuühistute) käsutusse.
3. Riigikogu peab kindlaks määrama selle panga ülesanded, õigused ja kohustused, määrama panga ülesehituse (struktuuri).
4. Määrata Eesti Maapank kui talunike ja riigi poolt juhitud pank põllumeeste ühispankade keskpangaks (katusorganisatsiooniks). Hiljem, kui uus pank on käivitunud, tuleks Eesti Maapank kui hüpoteekpank eraldada Põllumeeste Ühispanga tütarpankaks [166].

Kas see variant on parim? Kuid mingi variant tuleb valida ja võimalikult kiiresti. Ühistegeliku panga loomisega tegeleb energiliselt Eesti Ühistegevuse Liit. Selle ettevõtmisel on koostatud mitmeid märgukirju ja otsuseprojekte. Põhiprobleemiks jääb algkapitali muretsemine. Vastavalt tehtud ettepanekutele tuleb ühistegeliku pangasüsteemi algkapitaliks taotleda osa aastail 1940–1949 õigusvastaselt natsionaliseeritud ühis-

tegevusorganisatsioonide varast, antud juhul Eesti Vabariigis tegutsenud Eesti Rahvapanga ja Põllumeeste Keskpanga osakapital ning reservkapital. Need polnud sugugi väikesed: 1938. a. oli Eesti Rahvapangal koos ühispankadega osakapitali 6,3 miljonit krooni, reservkapitali 2,4 miljonit krooni. Pankades oli hoiuseid: tähtajalisi 25,8 miljonit ja jooksvat arvel 50,2 miljonit krooni. Põllumeeste Keskpanga bilansisumma ulatus samal aastal 6 miljoni kroonini [167]. Käesoleval ajal on säilinud ühispankade 47 pangahoonet.

Asi pole senini edenenud. Kuid valdades on siiski tekkinud laenu-hoiuühisusi (LHÜ). Statistikaameti andmeil eksisteeris neid 1994. a. novembris 18, praegu tegutseb 16. Nende tegevust reguleerib kuni ühistegelike krediitiasutuste seaduse vastuvõtmiseni Eesti Panga 24. märtsi 1995. a. määrus nr. 8. Selle alusel on LHÜ füüsiliste ja juriidiliste isikute hoiundus-, arveldus- ja laenualaselt teenindamiseks loodud finantseerimisasutus, kellel on õigus vastu võtta rahalisi hoiuseid ja teisi tagasimakstavaid vahendeid üksnes oma liikmeskonnalt. LHÜ moodustatakse territoriaalsuse põhimõttel. Neisse võivad liikmetena kuuluda ainult ühistu tegevuspiirkonnas oleva esmasandi territoriaallüksuse alatised elanikud või seal registreeritud juriidilised isikud. Ühistu asutamisel sissemakstud osakapital peab olema vähemalt 200 000 EEK.

LHÜ põhikiri peab vastama Eesti Vabariigi ühistuseaduses sätestatud üldnõuetele. Kindlasti nõutakse tegevuspiirkonna täpset piiritlemist. Põhikiri ja selles tehtavad muudatused peavad olema kooskõlastatud Eesti Pangaga. Põhikirjajärgset tegevust võib ühistu alustada pärast Eesti Pangalt asutamisloa saamist ja seaduses ettenähtud registrisse kandmist. LHÜ-d on kohustatud paigutama vähemalt 8% kaasatud hoiustest likviidse hoiusena mõnda Eesti kommertspanka või vähemalt nende pankade poolt emiteeritud likviidsetesse väärtpaberitesse. Alates teisest tegevusaastast moodustavad LHÜ-d reservfondi võimalike kahjude katteks, eraldades sinna vähemalt 20% aasta puhaskasumist. Reservfondi suurus ei tohi ületada

50% osakapitalist. Eesti Pank on LHÜ-dest tunnistanud ametlikult ainult kahte: Loo ja Leie hoiuasutust. Nendest ülevaate saamiseks vaatleme lähemalt Leie Laenu- ja Hoiuühistu põhikirja. See registreeriti Kolga-Jaani vallavolikogu otsusega 30. oktoobril 1992. a. Vastavalt põhikirjale on nimetatud Laenu- ja Hoiuühistu (edaspidi LH-ühistu) ühistegelikel alustel toimiv füüsiliste ja juriidiliste isikute hoiundus-, arveldus- ja laenundusalaseks teenindamiseks loodud ühistu. LH-ühistu tegevuspiirkonnaks on Kolga-Jaani vald ja osaliselt Viiratsi vald (endise Leie kolhoosi territoorium). Ta on tulundusühistu.

LH-ühistu võtab vastu hoiuseid kõikidelt isikutelt ja annab laene ainult oma liikmetele. Ta võib sooritada järgmisi pangatehinguid:

- 1) raha hoiulevõtmine;
- 2) laenude andmine tagatiste olemasolul ulatuses, mida lubavad Eesti Panga kehtestatud usaldusnormatiivid;
- 3) ülekannete ja väljamaksete sooritamine ühistus peetavatelt jooksev- ja hoiukontodelt;
- 4) kõikidele jooksev- ja hoiukontodele tulevate ülekannete ja sissemaksete vastuvõtmine;
- 5) palkade, rahasaadetiste, pensionide, abirahade ja muude summade väljamaksmine oma tegevuspiirkonnas alatiselt või ajutiselt elavatele või töötavatele isikutele;
- 6) väärtpaberite müük, ost ja muud nendega sooritatavad tehingud;
- 7) panganduslike vahendusteenuste osutamine;
- 8) varakappide ja seifide üürimine;
- 9) konsultatsioonide andmine panga- ja rahatehingute asjus.

Punktis 2 ettenähtud tehingud sooritatakse ainult oma liikmeskonda kuuluvate füüsiliste ja juriidiliste isikutega. Muid tehinguid sooritatakse kõigi soovijatega. Välisraha osta ja müüa võib LH-ühistu ainult koostöös mõne välisvaluutatehingute litsentsi omava pangaga. Mis puutub vastutusse, siis asutaja-liikmed vastutavad asutamise käigus võetud kohustuste

täitmise eest solidaarselt. Laenu- ja hoiuühistu liikmeks võivad olla juriidilised isikud ja vähemalt 16-aastased füüsilised isikud. Vähemalt 80% ühistu liikmetest peavad olema füüsilised isikud. Põhikirja järgi peab liikmeid olema vähemalt 50. 1995. a. jaanuaris kuulus Leie ühistu liikmeskonda 14 juriidilist ja 140 füüsilist isikut.

Vastavalt põhikirja §-le 17 on Leie LH-ühistu varaks tema liikmete kaasomand ja tegevuse lõpetamisel liikmete vahel jaotamisele mittekuuluv vara (jagamatu vara). Ühistu vara tekib tema liikmete osamaksudest ja muudest maksetest ning laenu- ja hoiuühistu tegevusest saadavast tulust. Liikmetele antakse osamaksu kohta välja osatäht. Nii liikmetele kui ka klientidele maksab LH-ühistu hoiustelt kasvikut, tagab nende vara säilimise, tehingute ja hoiuste saladuse. Osamaksu alammäär on Leiel 200 krooni ja juriidilistel isikutel 5000 krooni. Ühistu minimaalne osakapital on 200 000 krooni ja ühistu omanduses olevad väärtpaberid ning materiaalsed aktivad ei tohi ületada 40% osakapitalist. Põhikirja 40 paragrahvi reguleerivad täpselt laenu-hoiuühistu kogu tegevust ja selle likvideerimise korda.

Senini on Leies suudetud maksta oma liikmetele dividende. Neid makstakse:

- jooksvate hoiuste päevajääkidelt 4% aastas;
- arveldusarvete minimaaljääkidelt 4% aastas;
- tähtajalistelt hoiustelt (deposiitidelt) 12% aastas.

Teine Eesti Panga litsentsiga töötav LHÜ tegutseb Lool, Harjumaal. See moodustati 6. veebruaril 1993. a. Pank tegutseb Jõelähtme valla piirides. Asutamiskoosolekust võttis osa 250 RAS Tallinna Linnukasvatuse töötajat ning tööosakute omanikku. Käesoleval ajal on üle 1000 liikme, tööd suunab seitsmeliikmeline juhatus. Igapäevategevust juhib tegevdirektor, kelle palkab juhatus. Tööprintsiibid on sarnased Leie omadega.

Loodame, et LHÜsid tekib juurde. Kuid need on ennekõike regionaalsed ühistegelikud krediidiuasutused ja nende olemas-

olu ei asenda ühispankade, eriti ühistegeliku keskpanga loomise vajadust. See saaks LHÜde katusorganisatsiooniks, organiseeriks koolitust, töötaks välja eeskirjade näidiseid, samuti arvutiprogramme, mida väike LHÜ omaette teha ei suuda.

4.4. Muud ühistegevuse vormid

Eeltoodu ei ammenda kaugeltki kõiki ühistegevuse liike kaasajal. Eksisteerivad veel ühistud tööstuses, hotellimajanduses, transpordis, maaparanduses, laomajanduses, tervishoius ja sotsiaaltootmises ning mujal. Tuleviku alaks peavad kujunema korteriühistud. Nõuab ju eeskiri erastatud korterite omanike ühistu loomist. Neid on juba tekkinud ning lähemal ajal peaks neid loodama massiliselt. Siin on ka olulisi takistusi. Nagu maal pidurdab ühistuliikumist talude vähesus, nii takistab korteriühistute loomist korteriomanike vähesus. 1. juuliks 1995 oli Eestis erastatud alla 1/3 eluruumidest. Ida-Virumaal oli see protsent ainult 8,7 ja Harjumaal 10,5. Ainult Järvamaal oli see näitaja üle poole: 56,2% [169]. Kui majas on pool korteritest erastamata, on ühistut raske organiseerida. Praegused korteriühistud on ka väikesed, kulud tulevad kõrgemad kui elamujaoskondade süsteemis. Kas viimased ei võtaks enda peale suurte kümneid elumaju haaravate ühistute moodustamist?

Ühistegevuse objektiks võiks kujuneda ka energiametsa kasvatamine Eestis.

Ühistuliikumist ei vii edasi mitte ainult konkreetsed ühistud ühel või teisel alal. Vaja läheb ka nende organisatsioonilisi ning teoreetilisi keskusi. Varem edukalt tegutsenud **Eesti Ühistegelise Liidu** taastamine algas 1991. aastal. 24. jaanuaril avaldas Kaljo Krimm ajalehes "Postimees" üleskutsuva artikli, 11. aprillil kogunes EPA-s algatusgrupp, kus otsustati nimetatud liidu tegevus taastada. Eesti Ühistegelise Liit registreeriti taas Tallinna linnavalitsuses 1919. aastal vastuvõetud põhikirja

alusel [170]. Liit on asutatud määramata ajaks ning tema tegevuspiirkonda kuulub kogu Eesti Vabariigi territoorium. Tema ülesandeks jääb registreeritud ühistegevusorganisatsioonide huvide kaitsmine ja ideeline juhtimine. Nende eesmärkide saavutamiseks tegutseb liit järgmistel põhilistel tegevusaladel:

- 1) asutab ja tagab ühistegevusalaste nõuandebüroode normaalse töö;
- 2) esindab ühistegelike organisatsioonide huve nii Riigikogus kui ka Eesti Vabariigi Valitsuses;
- 3) kogub ja avaldab ühistegelike organisatsioonide statistikaaruandeid;
- 4) annab välja ühistegevuskirjandust ning tagab trükiste levikut;
- 5) korraldab ühistegevusalaseid teoreetilisi ja praktilisi õppepäevi ning seminare, organiseerib ühistegevusalast täiendõpet, viib läbi vastavasisulisi näitusi;
- 6) korraldab ühistegevusorganisatsioonide esindajate nõupidamisi ja kongresse esilekerkinud probleemide lahendamiseks.

Eesti Ühistegelise Liidu liikmeks võivad olla kõik ühistegelikud organisatsioonid, kelle juhatuse asub Eesti Vabariigi territooriumil. Liikmete õigused ja kohustused on sarnased samasuguste liitude liikmete omadega. Liidu kõrgeimaks juhtimisorganiks on üldkoosolek. Konkreetset jooksvat tööd juhib liidu nõukogu, kes valib endi hulgast esimehe ja tema asetäitja. Juhatuse valib üldkoosolek. Juhatuse esimehena töötab algusest peale Kaljo Krimm.

Koos Talupidajate Keskliidu ja teiste keskliitudega on Eesti Ühistegeline Liit esitanud hulga ettepanekuid ja otsuseprojekte Eesti Vabariigi võimu- ja valitsusorganeile ühistegevuse hoo-
gustamiseks ning erastamistegevuse kiirendamiseks.

Taastati ka **Akadeemiline Ühistegevuse Selts**. Taastav üldkoosolek toimus 19. märtsil 1992. aastal. Taastamise initsiaatoriks oli Tartu Ülikooli dotsent Lembit Saarnits. Peakoo-

olekule TÜ Nõukogu saali oli tulnud poolsada huvilist, nende seas ka seltsi liige 1929. aastast Robert Tasso. Otsustati taastada seltsi auliikme institutsioon. 1937. a. oli valitud seltsi auliikmeteks prof. Jaan Tõnisson, Ühistegevuskoja juhataja Aleksander Kask, Põllutöökoja juhataja Jaan Hünerson ja seltsi esimene esimees Karl Kornel. Taastamiskoosolekul valiti seltsi auliikmeteks Rootsis elav majandusteadlane ja poliitikategelane Arvo Horm ja USA-s elanud (suri detsembris 1994) Elmar Järvesoo. Viimasena sai korralisel peakoosolekul seltsi auliikmeks Robert Tasso kui füüsiline ja vaimne sillehitaja vana ja uue seltsi vahel [171].

AÜS-1 on ligi viiskümmend liiget ning ta kujutab endast akadeemiliste kodanike vabatahtlikku ühendust, mille ülesandeks on:

- 1) ühistegeliku õppe- ja teadustöö korraldamine;
- 2) ühistegelike ideede selgitamine ja propageerimine;
- 3) ühistegeliku informatsiooni ja probleemide kogumine, sellealaste kogemuste kogumine ja üldistamine;
- 4) ühistegeliku liikumisega Eestis ning välismaal tutvumine ja sidemete loomine;
- 5) ühistegelike ettevõtete ja organisatsioonide loomisele kaasaaitamine;
- 6) oma väljaannete kirjastamine.

Selts tegutseb Tartu kõrgkoolide juures, kuid liikmeid on ka mujalt. Mis puutub tegevusse, siis suurima üritusena korraldati 1994. a. detsembris konverents Jaan Tõnissoni 125. sünniaastapäeva tähistamiseks ning anti välja kogumik "Ühistu probleeme ja uurimusi III". Ühistegevuse-alase õppetöö taastamiseks kõrgkoolides on suure töö teinud Eesti Põllumajandusülikool, kus majandusteaduskonnas on loodud ühistegevuse instituut. Üliõpilastele loetakse erisuguse pikkusega kursusi: majandusteaduskonna üliõpilastele 130 tunni ulatuses ja ülejäänud teaduskonna üliõpilastele valikkursuste raames 70 tundi. Õppetööd korraldab nimetatud instituudi professor Jaan Leetsar. Tartu Ülikoolis loetakse ühistegevust valikkursuste

hulgas 30 tundi. Mitmetes kaubandusalastes eriainetes puudutatakse samuti ühiskaubandust. Ka mõnes keskkoolis on ühistegevus eriaina majanduse ainete tsükliis. Täiendõpet korraldab regulaarselt ETK. Ühistegevuse õppetöö korraldamisel teeb suurt tööd Eesti Ühistegeline Liit.

* * *

Ühistegevus tugevneb, kuid teosammul. Mida enam areneb meie majandus, seda rohkem laieneb ka ühistuliikumine. Loodame seda.

Esimesi rahvuslikke ühistuid Eestis

Asutamisaasta	Ühistu nimetus	Märkused
1872	Tarvastu sugupulliühing	Esimene omalaadne Eestis
1883	Uue-Põltsamaa mõisasulaste kassa	Ühistu ja heategevus-asutuse segu
1897	Antsla-Restu ühispiimatalitus	Polnud veel puhtalt ühistuline, esimesed sammud selles suunas
1898	Raadi piimaühing	
1900	Palamuse ühispiimatalitus	Palamuse Põllumajanduse Seltsi haru
1901	Aidu rehepeksu ja veskiühing	
1902	Tartu Eesti Laenu-Hoiuühisus	Esimene puhtühistuline asutus
1902	Sindi Kalevi Vabriku Tarvitajate Selts	Vabrikutöölise ühistu
1903	Valga, Viljandi ja Võru laenu-hoiuühingud	
1903	Antsla Tarvitajate Ühisus	Mõningaid kaupu hakati müüma juba 1902. a.
1903	Kolga-Jaani Tarvitajate Ühisus	Kauplus avati 4. jaanuaril 1904
1904	Rapla Osäühisus	Esimene tarvitajateühistu Põhja-Eestis
1904	Laenu-hoiuühisused Aidus, Hallistes, Helmes, Nuustakul, Pärnus ja Simunas	Enne 1905. a. sündmusi asutati 10 laenu-hoiuühingut
1904	Rakvere linna tulekinnituse selts	
1905	Valga vastastikune tulekinnituse selts	
1905	Tartu Krediidühing	Esialgu töötas koos laenu-hoiuühinguga, personal osaliselt ühine

1906	Narva vastastikune tulekinnituse selts	
1906	Valga Krediidiühing	
1907	Tallinna ja Viljandi krediidiühingud	
1907	Eesti Kindlustuse Selts	Asukoht Tartus
1908	Pärnu Krediidiühing	
1908	Loodi 10 laenu-hoiuühisust	Viimaste hulgas ka Peterburi Eesti Laenu-Hoiuühisus
1908	Tartu Eesti Majandusühisus	Esimene Eesti majandusühing. Töötas väga edukalt
1909	Tööd alustas Ambla Piimaühing	
1909	Loodi karja kontrollühing Väandras	
1909	Loodi 19 uut laenu-hoiuühisust	Nendest 7 alustas Pärnumaal
1910	Loodi 29 uut laenu-hoiuühisust	
1910	Loodi Paide ja Põltsamaa krediidiühingud	
1910/ 1911	Imavere Piimaühing rakendas aurujõudu	

Ühistud ja kooperatiivid 1995. a. algul

Eesti Riikliku Statistikaameti ettevõttereegisris oli 20. jaanuaril 1995 ühistuid ja kooperatiive 1517. Põhitegevusalade järgi jagunesid need järgmiselt.

1. Tarbijate Ühistud (kooperatiivid)	34
Aasta lõpus oli neid 33, sest Elva ja Otepää ühistud ühinesid. Ühistu nime kannab 27, kooperatiivi nime 3 ja majandusühistu nime 3 ettevõtet.	
2. Põllumajandusühistud,	519
nende hulgas (põhitegevus)	
teraviljakasvatus	39
kartulikasvatus	5
linakasvatus	2
söödakultuuride kasvatamine	17
õlikultuuride kasvatamine	3
köögiviljade kasvatamine	17
istikute kasvatamine	3
lillede, puu- ja köögivilja-	
seemnete kasvatamine	9
puuviljade kasvatamine ja korjamine	3
loomakasvatus	94
linnukasvatus	3
karusloomakasvatus ja toornahkade	
tootmine	5
mesindus	2
taimekasvatusega kombineeritud	
loomakasvatus	128
põllutööteenused	16
orgaaniliste väetiste tootmine	4
seemne, söödavilja kuivatamine,	
tuulamine	18
muud põllumajandusteenused	70
muud põllumajandusega seotud teenused	
(kalapüük, liha tootmine, jahu- ja	
tangainete tootmine jt.)	81

Kahjuks pole selles nimekirjas kõiki põllumajandusühistuid. Nii pole siin Valga, Põlva, Läänemaa, Saare teraviljaühistut, ühistut Talu Rakverest, Aramaa lihaühistut, ühistut Nisu ja mitmeid põllumajandusühistuid (Aravete, Estonia, Väätsa jt.). Täpse arvestuse saame ilmselt pärast äriseaduse ellurakendamist. Vaatamata ebatäpsustele annab see siiski ligilähedase ülevaate ühistegevuse levikust põllumajanduses.

Eeltoodud andmetest lähtudes saame jagada põllumajandusühistud kahte suurde gruppi:

1) põllumajandussaadusi tootvad ühistud	332 (353)
2) põllumajandust teenindavad ühistud, sealhulgas põllumajandussaadusi töötlevad ja turustavad ühistud	187 (200)
Kokku	519 (555)

3. Laenu- ja hoiuühistud 17

Neist kahel — Leie ja Loo ühistul on Eesti Panga litsents. Aasta keskel likvideeriti Rõngu laenu- ja hoiuühistu.

4. Metsaühistud 13

5. Tootmis- ja teenindusühistud või kooperatiivid, 934

nende hulgas (põhitooted ja -teenused)	
rõivaste tootmine	43
individaalõmblus ja rätsepatööd	16
saematerjalid	22
puidust tarbeesemed	30
raamatute ja brošüüride kirjastamine	15
ajalehtede kirjastamine	9
metallist (terasest) ehitusotstarbelised	
konstruktsioonid	13
muud metalltooted	25
põllu- ja metsamasinate remont	18
elektronseadmete tootmine	12
mööbli tootmine	45
külaliste majutamine hotellides	19
toitlustamine (restoranid, baarid,	147
kohvikud, sööklad)	
reisijavedu	8

kaubavedu	49
muud	463

Viimatimainitud ühistud on enamikus väikesed, sageli lihtsalt perekonnanfirmad. Nende arv muutub kiiresti: osa likvideeritakse vabahtlikult, osa läheb pankrotti, kuid samal ajal tekib üha uusi juurde.

Üheks arenevaks ja suurearvuliseks ühistuliigiks kujuneb korteriühistu. Kõik erastatud korterid peavad 1. juuliks 1996 olema ühistute liikmed. Möödunud aastavahetusel oli üle 2000 korteriühistu.

KIRJANDUS

1. Ühistegevuse kirjavara. Toronto. Eesti Ühispanga väljaanne, 12963. Lk. 176.
2. **Vahtre, S.** Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn, 1990. Lk. 5.
3. **Vasar, J.** Eesti majandus Vene ajal XIX sajandi keskpaigani. Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937. Lk. 381.
4. Eesti NSV ajalugu. I köide. Tallinn, 1955. Lk. 481.
5. Eestima Tallorahwa Seädus. Mõisavanematest nõutud ja meie Sure armolise Keisri Herrast kinnitatud 1805. aasta sees. Lk. 9–10.
6. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1963. Lk. 179.
7. Ühistegevuse üldkursus. I osa. Ühistegevuse ajalugu. Kokkuvõte prof. J. Tõnissoni loengutest. Tartu, 1936. Lk. 74. (TÜ teaduslik raamatukogu, B 777).
8. Samas. Lk. 75.
9. Hundert Jahre der Estländischen Credit-Casse 1802–1902. Reval, 1902. Lk. 16.
10. **Engelhardt, H.** Zur Geschichte der Livländischen adeligen Güterkreditsozietät. Riga, 1902. Lk. 6.
11. **Ekbaum, A.; Inno, K.** Ühistegevus Eestis. Toronto Eesti Ühispanga väljaanne. 1960. Lk. 6–7.
12. **Sauks, F.** Lühikrediidiühistute ajalooline areng Eestis kuni 1914. aastani. Tartu, 1940. Lk. 10.
13. Samas. Lk. 14.
14. **Ekbaum, A.; Inno, K.** Samas. Lk. 10 ja 14.
15. Ühistegevuse üldkursus. I osa. Lk. 75.
16. Ühistöö arenemisteelt. Tallinn, 1935. Lk. 3.
17. Ühistu probleeme ja uurimusi III. Tartu, 1993. Lk. 87.

18. Põllumeeste seltside asjus. Postimees. 1899. 21. juuni.
19. Ühistegevus Eestis 1902–1927. Tallinn, 1927. Lk. 16.
20. Samas. Lk. 43.
21. **Sauks, F.** Viidatud teos. Lk. 54–57.
22. Ühistegevus Eestis 1902–1927. Lk. 295–298.
23. Eesti entsüklopeedia. II köide. Tartu, 1933, v. 1224.
24. Ühistegevus Eestis 1902–1927. Lk. 231 ja 233.
25. Samas. Lk. 263.
26. **Luht, E.** 90 aastat Eesti ühiskaubandusest ja 75 aastat tema keskühistut. Tallinn, 1992. Lk. 30.
27. Ühistegevuse üldkursus. I osa. Lk. 87.
28. **Luht, E.** Viidatud teos. Lk. 34.
29. Samas. Lk. 40–44.
30. Samas. Lk. 45–46.
31. Tabeli koostamise allikad: Ühistegevus Eestis 1902–1927. Lk. 309; Ühistegevus Eestis. Toronto, 1960. Lk. 4–42, 48; Eesti Krediidiühistud. Tartu, 1940. Lk. 55–108.
32. **Krinal, V.** Aleksander Eisenschmidt — sajandi alguse agraar-ökonoomist. Majandusteadus ja rahvamajandus. Aastaraamat 1967–68. Lk. 338–342.
33. Ühistegevuse leht. Esimene aastakäik 1910. Nr. 1. Lk. 1–2.
34. Ühistegevuse leht. 1911. Nr. 1. Lk. 6–8.
35. Ühistegevuse leht. 1911. Nr. 6. Lk. 95.
36. Ühistegevuse leht. 1913. Nr. 3. Lk. 39–42.
37. Ühistegevuse leht. 1914. Nr. 1. Lk. 1–2.
38. Ühistegevuse leht. 1914. Nr. 7–8. Lk. 196–214.
39. **Hanko, A.** Ühistegevus I. Tarvitajate ühisused. Tallinn, 1910. Lk. 5.
40. Samas.
41. Samas. Lk. 7.
42. **Grenzstein, A.** Rahva töö rakenduses. Jurjev, 1899.

43. Ühistegevus Eestis. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1963. Lk. 207, 222–223; Ühistu kalender-käsiraamat, 1942. Lk. 91.
44. Ühistegevus Eestis. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1963. Lk. 227.
45. **Inno, K.** Pangäühistu tüüpe Eestis. Toronto, 1959.
46. Ühistegevus Eestis. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1960. Lk. 30.
47. Eesti ühistegevus 1939. ja 1940. a. statistilisil andmeil. Ühistu kalender-käsiraamat. Lk. 61.
48. Ühistegevus Eestis. Lk. 30.
49. Ühistu kalender-käsiraamat 1944. Lk. 59.
50. Samas. Lk. 60.
51. Ühistegevuse üldkursus. I osa. Lk. 85.
52. Samas. Lk. 86.
53. Eesti Krediidiühistud. II osa. Tartu, 1940. Lk. 140.
54. Ühistegevuse kalender 1921. Lk. 35.
55. Riigi Teataja (RT), 1932. Nr. 31. Lk. 273 § 56.
56. Ühistegevus Eestis 1902–1927. Lk. 303.
57. Ühistu kalender-käsiraamat 1944. Lk. 64.
58. Samas.
59. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. 1937. Lk. 101.
60. Sama; Ühistu kalender-teatmik 1944. Lk. 65.
61. **Luht, E.** Viidatud teos. Lk. 75–76.
62. Postimees. 1994. 20. dets.
63. Ühistu kalender-käsiraamat 1944. Lk. 67.
64. Samas. Lk. 67.
65. Samas. Lk. 66.
66. Ühistegevus Eestis 1902–1927. Lk. 216.
67. Samas.
68. Eesti Ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 115.

69. Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse 1918. a. tegevusest. Ühistegevuse Leht. 1920. Nr. 3. Lk. 11.
70. Eesti ühistegevuse aastaraamat II. 1938. Lk. 46.
71. Samas. Lk. 47.
72. Ühistegevuse üldkursus I. Lk. 91.
73. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 161.
74. Ühistu kalender-käsiraamat 1944. Lk. 68.
75. Ühistegevuse üldkursus I. Lk. 91.
76. Samas. Lk. 93.
77. Eesti nõukogude entsüklopeedia. VIII köide. Tallinn, 1976. Lk. 485.
78. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 186.
79. RT 1937. Nr. 13. Lk. 107.
80. RT 1937. Nr. 12. Lk. 100.
81. Ühistegevus Eestis 1902–1927. Lk. 210–217.
82. Ühistu kalender-käsiraamat 1944. Lk. 69.
83. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 209.
84. Samas. Lk. 272; Eesti ühistegevuse aastaraamat II. Lk. 104.
85. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 274.
86. Ühistegevus Eestis. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1961. Lk. 53.
87. Samas.
88. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 278.
89. Eesti ühistegevuse aastaraamat II. Lk. 111.
90. Samas.
91. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 287.
92. Ühistegevuse üldkursus I. Lk. 95.
93. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1963. Lk. 195.
94. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 294.
95. Ühistu probleeme ja uurimusi III. Tartu, 1993. Lk. 28–34.
96. Samas. Lk. 55–56.

97. Samas. Lk. 56.
98. Samas.
99. Eesti ühistegevuse aastaraamat I. Lk. 311.
100. Ühistu III. Lk. 41.
101. Samas. Lk. 41–42.
102. Ühistu. 1943. Nr. 9. Lk. 131.
103. Ühistu. 1941. Nr. 1. Lk. 25.
104. **Luht, E.** Viidatud teos. Lk. 182.
105. Samas. Lk. 185.
106. Samas.
107. Ühistu. 1941. Nr. 1. Lk. 25.
108. Ametlik Teataja. 1941. Nr. 13. Lk. 62.
109. Ühistu kalender-käsiraamat 1942. Lk. 103–104.
110. Ühistu. 1941. Nr. 1. Lk. 11.
111. Ühistu. 1943. Nr. 4. Lk. 49.
112. Samas. Lk. 12.
113. Samas. Lk. 13.
114. Ühistu kalender-käsiraamat 1944. Lk. 73–80.
115. Ühistu kalender-käsiraamat 1942. Lk. 22.
116. Samas. Lk. 23.
117. **Luht, E.** Viidatud teos. Lk. 196.
118. Ühistu. Nr. 1/1943. Lk. 10.
119. Ühistu kalender-käsiraamat, 1943. Lk. 50.
120. Ühistu. Nr. 3/1943. Lk. 42.
121. Ühistu. Nr. 4/1943. Lk. 54.
122. Ühistu. Nr. 1/1943. Lk. 42.
123. Ühistu. Nr. 3/1943. Lk. 14.
124. Ühistu. Nr. 10/1943. Lk. 152.
125. Ühistu kalender-käsiraamat, 1943. Lk. 90.
126. Samas. Lk. 79–83.

127. Ühistu. Nr. 3/1943. Lk. 37.
128. Pool sajandit eestlust paguluses. Teataja. Stockholm, 1994.
129. **Luht, E.** 90 aastat Eesti ühiskaubandust ja 75 aastat tema kesk ühistut (Ajalooline tagasivaade) II, III. Tallinn, 1992. Lk. 13–136.
130. Eesti Statistika Aastaraamat 1990. Tallinn, 1991. Lk. 79.
131. RT 1940. Nr. 82, art. 779. Nr. 95, art. 939.
132. ENSV Teataja 1940. Nr. 34. Art. 387.
133. Samas. Nr. 70, art. 946.
134. Eesti Riigiarhiiv. (ERA) F. R–1. Nr. 3. S. 257. L. 36.
135. Samas.
136. ERA. F. R–1020. Nr. 3. S. 913. L. 8–30.
137. ERA. F. R–4. Nr. 3. S. 328. L. 89–92.
138. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1963. Lk. 236.
139. Samas. Lk. 238.
140. Samas.
141. Ühistegevus on päike. Koostanud ja toimetanud Salme Ekbaum. Estoprint Ltd., 1977. Lk. 72–73.
142. Samas. Lk. 77.
143. Samas. Lk. 73.
144. Ühistegevuse kirjavara. Toronto, 1963. Lk. 239. Ühispanga kohta vt. ka Ühistu probleeme ja uurimusi III. Lk. 70–71.
145. Samas. Lk. 240–241.
146. **Paltser, A.** Mis on ühistu? Eesti Sõnumid. 1994. 25. juuli.
147. RT, 1992. Nr. 36, art. 477.
148. Riigi Statistikaamet. Eesti ettevõttereistri seis 10.12.1994, e. l.
149. Kõiges lähtuda liikmete huvidest. Uudised. Nr. 2/1944.
150. ETK Uudised. Nr. 5/1995. Lk. 1.
151. ETK Uudised. Nr. 2/1994.
152. ETK Aastaraamat 1994.

153. ETK Aastaraamat 1994. Lk. 14–15.
154. Samas. Lk. 14–16; ETK Aastaraamat 1994, 1995. Lk. 14.
155. **Leht, M.-A.** Leedus juba 121 000 talu. Maaleht. Nr. 50. 1994. 15. dets. Lk. 5.
156. Taani talunikud ja nende kooperatiivettevõtted, 1994. Lk. 8.
157. Samas. Lk. 9.
158. Samas. Lk. 10.
159. **Tamm, V.** Eesti talu täna. Eesti Maa. Nr. 3. Jaanuar 1994.
160. Maakodu. Nr. 6/1993. Lk. 7–8.
161. Pärnu maakonna ettevõtete register. Seisuga 1. aprill 1994.
162. Eesti põllumajanduse seisund ja tulevikuväljavaated. Tehniline abiprogramm Eestile 1993–1994. Lk. 11.
163. **Reisson, R.** Pilguheit olevale ja tulevale. Piimaleht. Dets. 1994.
164. **Muttik, S.** Teraviljaühistu esimene tööaasta. Postimees. 1994. 5. aprill.
165. **Kramer, J. W.** Establishing a Co-operative Banking System in Eastern Europe. Lesson from the German Development. Käsikiri asub Akadeemilises Ühistegevuse Seltsis.
166. Ühistu probleeme ja uurimusi III. Lk. 78–79.
167. Eesti ühistegevus. 1993. P. 3.3.
168. **Laas, M., Koppel, A.** See auhind on poliitiline tunnustus. Postimees. 1994. 25. veebruar.
169. Elamu 3/1995. Lk. 32.
170. Ühistu probleeme ja uurimusi. Lk. 58.
171. Samas. Lk. 38–39.

ISIKUNIMEDE LOEND

Aleksander I 11

Aleksander II 12

Ambros, R. 79

Eisenschmidt, Aleksander 26

Ekbaum, Artur 67, 80–82

Grenzstein, Ado 28, 29

Gutman, Juhannes 42

Hanko, August Johannes 26, 28

Hofmann, Werner 68

Horm, Arvo 104

Höbeda, Johannes 79

Hünerson, Jaan 26, 64, 104

Inno, Karl 5, 76, 80, 82

Jakobson, Carl Robert 16

Jannsen, Johann Voldemar 16

Jung, A. 83

Järvesoo, Elmar 82, 104

Kask, Aleksander 104

Klettenberg, Martin 42

Kornel, Karl 59, 104

Kriisa, Elmar 81

Krimm, Kaljo 102, 103

Kruus, A. 71

Kudeviita, Jaan 42

Kukk, Johan 26, 42

Kurvits, A. 80

Kõpp, Juhan 83

Kõpp, Peeter 80

Künnapuu, Johannes 81

Kütt, Juhan 79

Leetsar, Jaan 5, 84, 104

Lehola, K. 79

Lenin, Vladimir 76

Lill, F 42

Liskun, Jefim 27

Luht, Elmar 40

Maidra, Kaarel 79

Marandi, H. 79

Matthiesen 68

Maurach, Carl Peter Ludwig 17

Mägi, Jaan 26, 27

Mänd, Oskar 71

Namsing, Herman 26, 42

Nihtig (Narma), Juhan 42

Ormus, Karl 79

Pakler, Villem 15, 22

Paltser, Albert 84

Pöder, Jaan 63, 64

Päts, Konstantin 58

Raiffeisen, Friedrich Wilhelm 14

Reiman, Villem 24

Reintamm, Artur 79

Roosme, Johannes 79

- Saarnits, Lembit 103
Saluste, Vidrik 79
Schulze-Delitzsch, Franz Herman 14
Selter, Karl 58
Sievers, Ernst Peter. v. 13
Siig, K. 79
Simsiwart, I. 26
Soobik, I. 79
Sprenk, A. 81
- Tanner, H. 81
Tasso, Robert 104
Terras, Karl Johannes 58
Timofejev, Dmitri 63
Toots, Juhan 63, 79
Truusööt, Mihkel 79
Tõnisson, Jaan 17, 19, 24, 27–29, 31, 56, 64, 104
- Udam, Viktor 63
Unt, Karl 42
Unt, Maksim 59
- Vahtre, Sulev 9
Vene, Rudolf 42
Ventsel, Alfred 79, 80
Vinter, Ernst 63
Volmer, Harry-Elmar 98
Välbe, Jüri 83

VALNER KRINAL on lõpetanud 1954. a. Tartu Ülikooli õigusteaduskonna. Aastast 1964 töötab Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas, samast aastast majanduskandidaat. Uurinud majanduse ajalugu. Aastatel 1974–1975 töötas konsultandina Vietnamis Hanoi Plaanimajanduse Instituudis. 1995. aastast emeriitprofessor.

KALJO KRIMM on sündinud 1930. a. Lõpetas Tartu Ülikooli majandusteaduskonna ökonomistina. Töötanud Eesti Tarbijate Kooperatiivis eri ametikohtadel. 1993–1996 Eesti Ühistegelise Liidu esimees, aastast 1996 aseesimees.

EVE TOMSON on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1973. aastal. Aastail 1973–1991 töötas poliitilise ökonomia kateedris, alates 1991. aastast töötab majandusteaduskonnas. 1993. aastast majandusteaduste magister. Põhiliseks uurimissuunaks Euroopa maade põllumajanduse areng.